Iran Local Histories Open Access

Autumn & Winter (٢٠٢٦) ١٤(١): ١٠١-١١٦
DOI: ١٠,٣٠٤٧٣/LHST.٢٠٢٦,٧٥٩١٤,٣٠١٨

ORIGINAL ARTICLE

Explanation and analysis of the religions of the people of Khuzestan during the Abbasid Caliphate era

Sharif Mobaderi[١], Arman Forouhi[٢*], AmirTeymour Rafiei[٣]

١. Department Of History, Maha.c., Islamic Azad University, Mahallat, Iran.
٢. Assistant Professor, Department of Iranology, Faculty of Humanities, Meybod University, Meybod, Iran.
٣. Department Of History, Maha.c., Islamic Azad University, mahallat, Iran.

Correspondence:
Arman Forouhi

Email:
A.Forouhi@meybod.ac.ir

Received: ٢٣ Sep ٢٠٢٥
Accepted: ٢٣ Feb ٢٠٢٦

How to cite
Mobaderi, SH., Forouhi, A. & Rafiei, A.T. (٢٠٢٦). Explanation and analysis of the religions of the people of Khuzestan during the Abbasid Caliphate era. *Iran Local Histories*, ١٤(١), ١٠١-١١٦. (DOI:١٠,٣٠٤٧٣/LHST.٢٠٢٦,٧٥٩١٤,٣٠١٨)

ABSTRACT

During the Abbasid era (١٣٢-٦٥٦ AH), Khuzestan, as a key region in Iran, was religiously diverse and a place of convergence and interaction of different religions. This research, based on early sources and with a historical method and a descriptive-analytical approach, has identified and analyzed the religions prevalent in Khuzestan and sectarian movements. We seek to answer the question: What role did the major religions of the Islamic world play in the political, social, and cultural transformations of this region in the geography of Khuzestan? The research findings show that the majority of the people followed the Sunni religion, especially the Hanafi and Shafi'i schools, which were strengthened under the influence of the policies of the Abbasid Caliphate. However, Shiism gradually spread among Arab tribes and urban communities such as Ahvaz and Shushtar. Other Shiite groups such as Zaidi and Ismaili had a social and cultural life with limited influence in parts of Khuzestan. Also, the Abbasid religious policies, especially the support for theological schools such as the Mu'tazilites and the opposition to Shiite movements such as the Zaydi, affected the religious atmosphere of Khuzestan. These policies sometimes met with resistance from local groups. The life of various religions in Khuzestan, while coexisting, was sometimes accompanied by social and political challenges and crises that stemmed from issues such as religious-cultural differences between urban and rural groups. Religious interaction and confrontation in Khuzestan during the Abbasid era not only led to the growth and intellectual and theological competition between different religions, but also ultimately helped strengthen the region's religious identity and its cultural prosperity.

KEYWORDS

Khuzestan, Abbasid Caliphate, Sunnism, Shiism, Mu'tazilites, religious diversity, religious interactions.

Copyright © ٢٠٢٦ The Authors. Published by Payame Noor University.
This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial ٤,٠ International license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/٤,٠/). Non-commercial uses of the work are permitted, provided the original work is properly cited.

Extended Abstract

Explanation and analysis of the religions of the people of Khuzestan during the Abbasid Caliphate era

Introduction (Problem Statement, Significance, Research Questions, and Objectives)

Khuzestan was one of the most important provinces of the Islamic Caliphate during the early Islamic centuries (١st–٤th centuries AH / ٧th–١٠th centuries CE). As a bridge between diverse cultures and ethnic groups, Khuzestan was characterized by remarkable religious diversity. Various Islamic denominations coexisted in the region, particularly Sunni Islam, represented by the Ḥanafī and Shāfiʿī schools of law, and Shiʿi Islam, represented by the Zaydī and Ismāʿīlī branches. The religious policies of the Abbasid caliphs, including their support for theological schools such as the Muʿtazila during the early period and their suppression of opposition movements, exerted a profound influence on the religious landscape of the region, at times strengthening a particular school of thought and at other times giving rise to social and political tensions.

During the Abbasid period, Khuzestan became one of the principal centers of both Iran and the Islamic Caliphate owing to its strategic geographical location and its position along major commercial routes, particularly those connected with the Persian Gulf. The abundance of water resources, fertile agricultural lands, the advanced Sasanian irrigation system, and direct links with the ports of Basra and the trade routes connecting Mesopotamia and the Iranian Plateau endowed the region with a pivotal role in the economy of the Caliphate. Khuzestan's economic and commercial significance also facilitated interaction and coexistence among different religious communities.

This study seeks to answer the following questions: Which religious denominations maintained social and cultural activities in Khuzestan during the Abbasid period? What factors contributed to the expansion and influence of Sunni and Shiʿi Islam in Khuzestan under Abbasid rule? What role did the geographical and economic position of Khuzestan play in promoting religious coexistence and sectarian competition? How were the anti-Abbasid movements in Khuzestan shaped by religious affiliations, and what impact did they have on the religious structure of the region?

Research Method

This study begins with the collection and examination of historical data derived from both primary and secondary sources. Subsequently, employing the historical method and a historical-analytical approach, it investigates the religious composition of Khuzestan and analyzes the influence of political and social factors on its formation and development. To assess the reliability of the evidence, different historical sources are systematically compared, and the findings are evaluated through the application of historical source criticism.

Findings and Discussion

Khuzestan's strategic location in close proximity to Basra and Baghdad, together with its role as one of Iran's principal economic, commercial, and agricultural centers, provided a favorable environment for the expansion and activity of Sunni Islam, particularly the Ḥanafī, Shāfiʿī, Ḥanbalī, and Mālikī schools of jurisprudence. Among these Sunni schools, the Ḥanafī school enjoyed the widest following in Khuzestan. Its adherents were primarily concentrated in three prominent social groups: Ḥanafī judges and religious scholars in Ahvaz and Shushtar, administrative officials, and the merchant and urban middle classes. From the fourth century AH onward, however, the unrivaled dominance of the Ḥanafīs gradually declined owing to the expansion of the Shāfiʿī school in cities such as Shushtar and Dezful and the growing political and religious influence of the Shiʿa in certain areas. The spread of the Shāfiʿī school was less the result of official state patronage than of the support of particular intellectual and social groups, including traditionists (muḥaddithūn), ḥadīth-oriented jurists, mawālī, non-Arab Muslims, and local elites who operated independently of the Abbasid caliphal establishment.

The Ḥanbalīs constituted only a small minority in Khuzestan and were mainly represented by two groups. The first consisted of Arab migrants from Najd who, because of their tribal and cultural ties with central Arabia, adhered to the Ḥanbalī school and generally settled on the outskirts of cities such as Ahvaz. The second comprised indigenous or migrant Arab communities inclined toward conservative religious traditions. The limited influence of the Ḥanbalī school in Abbasid Khuzestan was primarily attributable to its geographical distance from the principal centers of Ḥanbalī scholarship, particularly Baghdad. Furthermore, the predominance of the Ḥanafī school, the growing influence of the Shāfiʿī school among the scholarly and urban classes, and the absence of Ḥanbalī educational institutions, judicial offices, and judges in major cities such as Ahvaz and Susa restricted the social and intellectual environment necessary for the school's development.

The Mālikīs likewise constituted a small minority and were represented by two principal groups. The first included Maghribi merchants from North Africa who introduced Mālikī jurisprudence to Ahvaz through their commercial connections with Mālikī regions such as Ifriqiya (Tunisia) and the Maghrib. The second consisted of Arab tribes that had migrated from the Ḥijāz or Syria and maintained their adherence to the Mālikī school through tribal affiliations while settling on the outskirts of Khuzestan's cities. In addition to their geographical remoteness from the principal Mālikī centers in the Ḥijāz and North Africa, the limited influence of the Mālikīs stemmed from the same factors that constrained the spread of the Ḥanbalī school.

The migration of Arab tribes, particularly those of Yemeni origin, together with cultural interactions with Shiʿi centers such as Kufa and Qom, facilitated the spread of Shiʿi tendencies, including the Imāmiyya (Twelver Shiʿa), the Ghulāt, and the Ismāʿīliyya. As social groups opposed to the Abbasid Caliphate, the Shiʿa expressed dissatisfaction with Abbasid policies, especially those directed toward Iranians and the mawālī. Emphasizing the doctrine of the Imamate of the Ahl al-Bayt, they adopted a politico-religious stance against the Caliphate, for which Khuzestan provided a particularly favorable setting. Twelver Shiʿis were concentrated mainly in major urban centers such as Ahvaz and Shushtar, whose scholarly and commercial significance created a suitable environment for the dissemination of Imāmī teachings. By contrast, the Ghulāt and the Ismāʿīlīs were more active in peripheral and mountainous regions, particularly in remote districts. One of the

distinguishing features of the Shiʿi presence in Khuzestan was its active participation in theological debates with groups such as the Muʿtazila and the Sunnis. Ahvaz and Shushtar served as the principal centers of Imāmī activity. The Ghulāt, whose beliefs attributed an exaggerated status to the Imams, were active particularly in peripheral and rural areas of Khuzestan. Groups such as the Khaṭṭābiyya (followers of Abū al-Khaṭṭāb) and the Mughīriyya (followers of al-Mughīra b. Saʿīd) found support mainly among Arab tribes and communities that were less influenced by formal Shiʿi religious instruction. Ismāʿīlī activities were concentrated chiefly in mountainous and inaccessible regions, including the areas surrounding Dezful and Rāmhormoz. The Zaydīs likewise promoted their teachings by establishing scholarly and cultural circles in cities such as Ahvaz and Shushtar.

Conclusion

Khuzestan during the Abbasid period represented a microcosm of the Islamic world—a region in which Sunnis, Shiʿis, and the Muʿtazila coexisted, interacted, and at times came into conflict. This religious plurality not only fostered remarkable intellectual, cultural, and theological development but also, on occasion, gave rise to political and social tensions. Although these tensions, rooted in sectarian rivalry and doctrinal differences, could generate conflict, they simultaneously contributed to the enrichment of Khuzestan's cultural and religious identity.

Accordingly, the significance of Khuzestan during the Abbasid era cannot be understood solely in terms of its geographical and economic importance. The region also played a decisive role in the religious and cultural spheres, offering a compelling illustration of the dynamics of interaction, competition, and coexistence among different religious traditions within Islamic civilization. This historical experience is significant not only for the history of Khuzestan but also for a broader understanding of the social and religious transformations of Islamic and Iranian history. Furthermore, it provides a valuable model for examining patterns of religious and cultural interaction in other regions of the Islamic world.

Conflict of Interest

The authors declare that there are no conflicts of interest regarding the publication of this manuscript.

K E Y W O R D S

Khuzestan; Abbasid Caliphate; Sunnism; Shiʿism; Muʿtazila; Religious Diversity; Interreligious Interactions.

پژوهشنامه تاریخ‌های محلی ایران

سال چهاردهم، شماره یکم، پیاپی بیست‌وهفتم، پاییز و زمستان ۱۴۰۴ (۱۰۱-۱۱۶)

DOI: ۱۰,۳۰٤۷۳/LHST.۲۰۲٦,۷٥۹۱٤,۳۰۱۸

«مقاله پژوهشی»

تبیین و تحلیل مذاهب مردم خوزستان در عصر خلافت عباسی

شریف مبادری[۱]، آرمان فروهی[۲]، امیر تیمور رفیعی[۳]

۱. گروه تاریخ، واحد محلات، دانشگاه آزاد اسلامی، محلات، ایران.

۲. استادیار گروه ایران‌شناسی، دانشکده علوم‌انسانی، دانشگاه میبد، میبد، ایران.

۳. گروه تاریخ، واحد محلات، دانشگاه آزاد اسلامی، محلات، ایران.

نویسنده مسئول:
آرمان فروهی

رایانامه: **A.Forouhi@meybod.ac.ir**

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۰۱
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۲/۰۴

استناد به این مقاله:
مبادری، شریف؛ فروهی، آرمان و رفیعی، امیرتیمور (۱۴۰۴). تبیین و تحلیل مذاهب مردم خوزستان در عصر خلافت عباسی. *فصلنامه علمی پژوهشنامه تاریخ‌های محلی ایران*، ۱۴(۱)، ۱۱۶-۱۰۱. (DOI:۱۰,۳۰٤۷۳/LHST.۲۰۲٦,۷٥۹۱٤,۳۰۱۸)

چکیده

در عصر عباسیان (۶۵۶-۱۳۲ ق)، خوزستان به‌عنوان منطقه‌ای کلیدی در ایران، از نظر مذهبی متنوع و محل تلاقی و تعامل مذاهب مختلف بود. این پژوهش باتکیه‌بر منابع متقدم و با روش تاریخی و رویکرد توصیفی-تحلیلی به شناسایی و تحلیل مذاهب رایج در خوزستان و جریان‌های فرقه‌ای پرداخته است و در پی پاسخ به این سوال هستیم که در جغرافیای خوزستان مذاهب عمده جهان اسلام در دگرگونی‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی این منطقه چه نقشی ایفا کردند؟ یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد اکثریت مردم پیرو مذهب تسنن، به‌ویژه مکاتب حنفی و شافعی بودند که تحت‌تأثیر سیاست‌های خلافت عباسی تقویت شده بودند. با این‌حال، تشیع به‌تدریج در میان قبایل عرب و جوامع شهری مانند اهواز و شوشتر گسترش یافت. سایر گروه‌های شیعی همچون زیدی و اسماعیلی با نفوذ محدودتر در بخش‌هایی از خوزستان حیات اجتماعی و فرهنگی داشتند. همچنین سیاست‌های مذهبی عباسیان، به‌ویژه حمایت از مکاتب کلامی مانند معتزله و ضدیت با جنبش‌های شیعی همچون زیدیه بر فضای مذهبی خوزستان اثر گذاشت. این سیاست‌ها گاهی با مقاومت‌هایی از سوی گروه‌های محلی روبه‌رو شد. حیات مذاهب گوناگون در خوزستان ضمن هم‌زیستی، گاه با چالش‌ها و بحران‌های اجتماعی و سیاسی همراه بودند که از مسائلی مانند تفاوت‌های مذهبی-فرهنگی بین گروه‌های شهری و روستایی نشأت می گرفت. تعامل و تقابل مذهبی در خوزستان عصر عباسی، نه تنها به رشد و رقابت فکری و کلامی میان مذاهب مختلف انجامید، بلکه در نهایت به تقویت هویت دینی منطقه و شکوفایی فرهنگی آن کمک کرد.

واژه‌های کلیدی

خوزستان، خلافت عباسیان، تسنن، تشیع، معتزله، تنوع مذهبی، تعاملات مذهبی.

حق انتشار این مستند، متعلق به نویسندگان آن است. ۱۴۰۴ ©. ناشر این مقاله، دانشگاه پیام نور است.

این مقاله تحت گواهی زیر منتشرشده و هر نوع استفاده غیرتجاری از آن مشروط بر استناد صحیح به مقاله و با رعایت شرایط مندرج در آدرس زیر مجاز است.
Creative Commons Attribution-NonCommercial ٤,٠ International license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/٤,٠/)

مقدمه

خوزستان در قرون نخستین اسلامی (سده‌های ۱ تا ۴ هجری) یکی از مهم‌ترین ایالات خلافت اسلامی به شمار می‌آمد. منطقه خوزستان به‌عنوان پلی میان فرهنگ‌ها و اقوام مختلف، شاهد تنوع مذهبی قابل‌توجهی بود که از ترکیب جمعیتی شامل قبایل عرب، ایرانیان و دیگر گروه‌های قومی نشأت می‌گرفت. مذاهب اسلامی، به‌ویژه تسنن با گرایش‌های حنفی و شافعی و تشیع با شاخه‌های زیدی و اسماعیلی، در کنار یکدیگر در خوزستان حضور داشتند. سیاست‌های مذهبی خلفای عباسی، از جمله حمایت از مکاتب کلامی مانند معتزله در دوره‌های اولیه و سرکوب جنبش‌های مخالف، تأثیر عمیقی بر فضای مذهبی منطقه گذاشت. این سیاست‌ها گاه به تقویت یک مکتب خاص و گاه به تنش‌های اجتماعی و سیاسی منجر شد. جنبش‌های ضد عباسی مانند قیام‌های زیدی نشان‌دهنده پویایی و پیچیدگی‌های مذهبی و سیاسی خوزستان بودند. خوزستان در عصر عباسیان به دلیل موقعیت جغرافیایی ممتاز و قرار گرفتن در مسیرهای تجاری کلیدی بویژه خلیج‌فارس، به یکی از مراکز مهم ایران و خلافت اسلامی تبدیل شده بود. این منطقه به‌واسطهٔ وفور منابع آبی، زمین‌های حاصلخیز، شبکه‌های پیشرفته آبیاری ساسانی و پیوند مستقیم با بنادر بصره و راه‌های تجاری بین‌النهرین و فلات ایران، نقش محوری در اقتصاد خلافت داشت. مقدسی خوزستان را از آبادترین و پردرآمدترین اقلیم‌های جهان اسلام معرفی می‌کند و به تمرکز کشاورزی، تجارت و شهرنشینی در آن اشاره دارد (مقدسی، ۱۹۰۶م، ص. ۴۱۳-۴۱۲). موقعیت اقتصادی و تجاری خوزستان نیز به تعاملات و هم‌زیستی میان گروه‌های مذهبی کمک کرد. این مقدمه زمینه‌ای برای بررسی عمیق‌تر وضعیت مذاهب خوزستان در عصر عباسیان فراهم می‌کند و به تحلیل نقش عوامل سیاسی، اقتصادی و اجتماعی در شکل‌گیری این تنوع مذهبی می‌پردازد.

در این مقاله سعی شده است به سؤالات: در خوزستان عصر عباسی چه مذاهبی فعالیت اجتماعی و فرهنگی داشتند؟ چه عواملی در گسترش و نفوذ تسنن و تشیع در خوزستان طی عصر عباسیان نقش داشتند؟ نقش موقعیت جغرافیایی و اقتصادی خوزستان در تقویت هم‌زیستی و رقابت‌های مذهبی چه بود؟ جنبش‌های ضد عباسی در خوزستان چگونه تحت‌تأثیر گرایش‌های مذهبی شکل گرفتند و چه تأثیری بر ساختار مذهبی منطقه داشتند؟ پاسخ داده شود. بر این اساس ابتدا، داده‌های تاریخی از منابع مورد بررسی قرار می‌گیرند. با استفاده از رویکرد تحلیل تاریخی، ترکیب مذهبی خوزستان و تأثیر عوامل سیاسی و اجتماعی بررسی می‌شود. برای ارزیابی اعتبار شواهد، منابع مختلف با یکدیگر مقایسه شده و از روش سنجش اعتبار مدارک تاریخی بهره گرفته می‌شود.

در مورد موضوع مورد بحث، مطالبی در مقالات مختلف ارائه شده است، اما این تحقیقات به‌طور اختصاصی به این موضوع نپرداخته‌اند. به‌عنوان نمونه می‌توان به مقالات زیر اشاره کرد:

رضوی و گل‌افشان (۱۳۹۴) در مقاله «تأملی بر زمینه‌های ورود تشیع به خوزستان در قرون نخستین اسلامی» به اهمیت خوزستان به عنوان دروازه گسترش تشیع پرداخته‌اند که به عوامل مهم در این زمینه همچون موقعیت استراتژیک، نارضایتی مردم، مهاجرت خاندان‌های شیعی و تشکیل حکومت‌های شیعه‌مذهب اشاره کرده‌اند. مودت و دیگران (۱۴۰۰) در مقاله «بررسی عوامل رشد و گسترش مکتب کلامی معتزله در خوزستان (سده ۲ تا ۴ هجری)» به یکی از مهم‌ترین مکاتب کلامی در سده‌های نخستین هجری در خوزستان پرداخته است. در این مقاله به صورت موردی پیوستگی جغرافیایی و فرهنگی خوزستان به عنوان خاستگاه معتزله، تنوع و تکثر مذهبی خوزستان و همچنین اشتیاق عمومی مردم به مباحث کلامی را در گسترش مکتب معتزله در این خطه شرح داده است. این مقاله به صورت موردی نگاه جامعی از مکتب معتزله در منطقه خوزستان ارائه می دهد که در این مقاله قابل استفاده است. همچنین مودت و دیگران (۱۴۰۰) در مقاله «بررسی تأسیس و زوال حکومت محلی آل شمله در خوزستان عصر سلجوقی» با رویکرد سیاسی به فراز و فرود یک حکومت محلی متمرکز در یک بازه زمانی ۴۰ ساله در خوزستان پرداخته شده است. این مقاله با وجود اهمیت با توجه به مسئله خود کمتر به فضای مذهبی خوزستان در عصر عباسی اشاره داشته است. بحرانی‌پور و دیگران (۱۴۰۴) در مقاله «بررسی عوامل تنوع مذهبی خوزستان در سده چهارم هجری» درپی علت یابی تنوع مذهبی در خوزستان با تأکید بر دوره بویهیان است. در این زمینه موقعیت تجاری خوزستان، پیوستگی جغرافیایی و فرهنگی خوزستان با عراق و تساهل مذهبی بویهیان دخیل بوده است. مقاله با وجود ارزشمندی از لحاظ بازه زمانی دوره قبل از مقطع زمانی مقاله حاضر را شامل می‌شود. با توجه به پیشینه فوق به نظر می‌رسد، مسئله مقاله حاضر دارای نوآوری است که در ادامه بیشتر به آن پرداخته خواهد شد.

جغرافیای تاریخی خوزستان

خوزستان در زمان خلیفه دوم و سال ۱۷ هجری قمری به دست مسلمانان فتح شد و در تقسیمات جغرافیایی مسلمانان جزء «ماه

البصره» بود. شهرهای خوزستان از جمله اهواز، رامهرمرز، شوش، شوشتر، ایذه و دیگر شهرهای عمده به دست ابوموسی اشعری، والی بصره فتح شد (طبری، ۱۴۱۳ ق، ج.۸، ص. ۱۸۹۴؛ بلاذری، ۱۳۶۴، ص. ۵۲۶–۵۲۳). در طی دهه‌های بعدی، سرزمین خوزستان تحت نظارت حاکمان منصوب بر عراق بود و شکل‌گیری اولین حکومت محلی تقریباً مستقل به دوران دوم عباسی و روی کارآمدن بریدیان برمی‌گردد. این خاندان در فاصله سال‌های ۳۱۶ تا ۳۳۸ ق بر واسط، بصره، اهواز و جنوب عراق (بطایح) به مدت بیست سال فرمان راندند (ابن مسکویه، ۱۳۷۶، ج.۵، ص ۳۳۵–۳۳۸؛ ابن عبری، ۱۳۷۰، ص ۲۳۰). بریدیان به وسیله بویهیان سقوط کرد و حاکمان بویهی تسلط بر مناطق خوزستان را به جهت موقعیت جغرافیایی مهم، نزدیکی به بغداد مرکز خلافت عباسی و ظرفیت اقتصادی مهم می‌دانستند.

از لحاظ جغرافیایی همزمان با این دوره، حدود و مرزهای خوزستان در قرون میانه اسلامی تغییرات چندانی نداشته و تقریباً با حدود فعلی آن قابل تطبیق است. مؤلف حدود العالم (قرن ۴ ق) درباره حدود خوزستان می‌نویسد: «[خوزستان] ناحیتی است، مشرق وی پارس است و حدود سپاهان و جنوب وی دریاست و بعضی از حد عراق است و سواد بغداد و واسط و شمال وی شهرهای ناحیت جبال است» (حدودالعالم، ۱۳۶۲، ص. ۱۳۷). اصطخری نیز فهرست کاملی از شهرهای آن ارائه داده و می‌نویسد: «از جمله کوره‌های آن اهواز است که کوره‌های بزرگ است و مابقی کوره‌ها به آن نسبت داده شده‌اند. سایر کوره‌ها عبارتند از: عسکرمکرم، تستر، جندیشاپور، شوش، رامهرمز، سرق – که شهر آن دورق است و به دورق الفرس مشهور است، ایذج، نهر تیری، حومه الزط، خابران وحومه، بنیان، سوق سنبیل، مناذر بزرگ و مناذر کوچک، جبی، طیب، کلیوان و شهرهای مشهوری چون بصنی، ازم، سوق الاربعا، حصن مهدی، باسیان، بیان، سلیمانان، قرقوب، متوث، برذون و کرخه» (اصطخری، ۲۰۰۴م، ص. ۸۹). محدوده بیان شده برای خوزستان بار دیگر بر اهمیت موقعیت اقتصادی و تجاری تأکید می‌کند.

در ابتدای روی کارآمدن سلاجقه، به دلیل تلاش آنها برای پیشروی در غرب به ویژه عراق و شام، از تشکیل یک حکومت خودمختار محلی؛ اما تابع خود در خوزستان حمایت کردند تا مانع احیای نفوذ خاندان آل‌بویه در این منطقه شوند. بر این اساس در اواسط دوره سلجوقی امیر شمله یکی از امیران ترکمان دربار مسعود سلجوقی توانست بر خوزستان مسلط شود (بناکتی، ۱۳۴۸، ص. ۲۴۵). در حد فاصل سال‌های ۵۵۴–۵۵۰ هـ‌ق تسلط بر خوزستان دائم بین امیر شمله و ملکشاه دوم سلجوقی جابه‌جا می‌شد و پس از آن به مدت ۱۶ سال تا ۵۷۰ ق با مرگ شاهزاده سلجوقی، امیرشمله حاکم بلامنازع خوزستان شد (مودت و دیگران، ۱۴۰۰، ص. ۱۵۰–۱۴۸). با این وجود حکومت آل شمله چندان ثبات لازم حاکمیت قدرتمند محلی را نداشت و در نزاع‌های فرسایشی با ایلدگزیان، عباسیان و شاهزادگان سلجوقی تضعیف شد. سرانجام جانشینان امیر شمله نیز حکومت را به الناصر خلیفه عباسی واگذار کردند و حاکمیت آنها بر خوزستان پایان یافت (ذهبی، ۱۴۱۳ ق، ج. ۴۱، ص. ۸۹).

با روی کار آمدن خوارزمشاهیان، خوزستان تحت سلطه مستقیم خلیفه الناصر باقی ماند و خوارزمشاهیان اگرچه تلاش‌هایی برای تسلط بر این سرزمین به ویژه در دوره تکش انجام دادند (راوندی، ۱۳۶۴، ۳۸۱–۳۸۲؛ نخجوانی، ۱۳۵۷، ۳۳۱–۳۳۲)؛ اما به دلیل نزدیکی جغرافیایی خوزستان به مرکز خلافت و تسلط کامل والیان خلیفه بر این سرزمین و همچنین دل‌مشغولی‌های خوارزمشاهیان در دیگر نواحی و به خصوص هجوم مغولان هیچ گاه نتواستند بر این سرزمین تسلط کامل یابند.

اهل سنت در خوزستان در دوره عباسی

اهل سنت در دوره عباسی به‌عنوان یکی از گروه‌های اصلی مذهبی در خوزستان حضور گسترده‌ای داشتند. خوزستان به دلیل موقعیت استراتژیک خود در نزدیکی بصره و بغداد و نقش آن به‌عنوان مرکز اقتصادی، تجاری و کشاورزی ایران، بستری مناسب برای نفوذ و فعالیت اهل سنت با گرایش‌های فقهی حنفی، شافعی، حنبلی و مالکی فراهم کرد. مهاجرت قبایل عرب، به‌ویژه یمنی‌ها و نجدی‌ها، و تعاملات فرهنگی و تجاری با عراق، به گسترش و تنوع این گرایش‌ها کمک کرد. رواج اهل سنت در خوزستان نتیجه عوامل متعددی بود که به تقویت جایگاه این مذهب و تنوع فرهنگی منطقه کمک کرد.

۱. خلافت عباسی: حمایت خلافت از مذاهب سنی به‌ویژه حنفی، برای مهار تشیع و تقویت مشروعیت سیاسی، نقش کلیدی داشت. خلفای عباسی با اعطای امتیازات به علمای سنی، فضایی مساعد برای رشد این مذاهب در خوزستان ایجاد کردند (ابن‌اثیر، ۱۹۶۵م، ج.۶، ص. ۱۱۲).

۲. نزدیکی به بصره و بغداد: موقعیت جغرافیایی خوزستان به‌عنوان پل ارتباطی عراق و ایران که تبادل فرهنگی و فکری را تسهیل کرد (ابن حوقل، ۱۹۶۷م، ص. ۲۴۳). مراکز فقهی حنفی و شافعی، از طریق سفر علما و انتقال آموزه‌های سنی، به گسترش این تفکر در خوزستان کمک کرد (یعقوبی، ۱۳۷۱، ج.۲، ص. ۴۸۰؛ ابن حوقل، ۱۹۶۷ م، ص. ۲۵۷–۲۵۵). این شهرها به‌عنوان پل‌های ارتباطی، هویت مذهبی سنی را در منطقه تقویت کردند.

۳. نقش قبایل عرب: قبایل عرب به‌ویژه یمنی و مضری، نیز در ترویج مذاهب حنفی و حنبلی مؤثر بود. این قبایل به‌عنوان نیروی اجتماعی و فرهنگی، شبکه‌های دینی سنی را در خوزستان گسترش دادند (یاقوت حموی، ۱۹۹۵م، ج.۲، ص. ۴۳۵).

۴. تأسیس مدارس و مراکز علمی: در شهرهای بزرگ مانند اهواز و شوشتر، به تربیت علمای سنی و ترویج تفکر سنی کمک کرد. این مراکز، کانون‌های آموزشی و فرهنگی برای نشر آموزه‌های اهل‌سنت بودند (ابن خلدون، ۱۴۰۸ق، ج.۲، ص. ۸۹).

۵. تأثیرات اقتصادی و تجاری: نیز به دلیل موقعیت استراتژیک خوزستان، با جذب تجار سنی، به گسترش این مذهب در میان مردم محلی کمک کرد (لسترنج، ۱۳۸۳، ص. ۳۵). این عوامل در کنار هم به ایجاد هویت مذهبی و فرهنگی خاصی در خوزستان انجامید که تأثیرات آن تا امروز در تاریخ و فرهنگ منطقه قابل‌مشاهده است.

گرایش‌های فقهی اهل سنت در خوزستان

حنفیان

در میان مکتب فقهی، حنفی‌ها که بر پایه آرای ابوحنیفه نعمان بن ثابت (۸۰-۱۵۰ق) استوار بود، از همان آغاز بر رأی، قیاس، استحسان و اجتهاد عقلانی تأکید داشت. این ویژگی، آن را از مکاتب حدیث‌محور متمایز می‌کرد. حنفیان در مواجهه با مسائل جدید، به‌ویژه در حوزه معاملات، عرف عقلایی و مصالح اجتماعی را مدنظر قرار می‌دادند. این مکتب، در میان مذاهب اهل سنت، بیشترین طرفدار را در خوزستان داشت و حمایت خلفای عباسی جایگاه آن را در ساختارهای حکومتی، قضایی و اجتماعی منطقه تقویت کرد (ابن حوقل، ۱۹۶۷م، ص. ۲۵۷-۲۵۵). چنین شرایطی، جامعه‌ای پیچیده و شهری پدید آورده بود که نیازمند نظام فقهی منعطف برای تنظیم روابط اقتصادی، مالیاتی، قضایی و اداری بود. از این‌رو، خوزستان بستری مساعد برای گسترش مکاتب فقهی عقل‌گرا، به‌ویژه مکتب حنفی، فراهم آورد.

در جامعه‌ای چون خوزستان که معاملات پیچیده تجاری، نظام خراج و مالیات گسترده و اختلافات مربوط به زمین، آب و مالکیت به وفور وجود داشت، فقه حنفی کارآمدتر از دیگر مذاهب اهل سنت جلوه می‌کرد. ابن حوقل در توصیف شهرهای خوزستان، به تراکم بازارها، کشاورزی و فعالیت‌های اقتصادی اشاره می‌کند که نشان‌دهنده نیاز به چنین فقهی است (ابن حوقل، ۱۹۶۷م، ج.۱، ص.۲۵۷-۲۵۵).

حنفیان در خوزستان عمدتاً در سه گروه اجتماعی برجسته حضور داشتند. نخست، قضات و علمای حنفی در اهواز و شوشتر که به‌واسطهٔ انتصاب مستقیم از سوی خلفای عباسی نقش کلیدی در امور قضایی و شرعی ایفا می‌کردند (ابن‌قتیبه، ۱۹۶۰م، ص. ۵۴۲). دوم، کارگزاران دیوانی و مدیران حکومتی که به دلیل انعطاف فقهی حنفیه در امور حقوقی و مالی، بیشتر از میان پیروان این مکتب انتخاب می‌شدند (یاقوت حموی، ۱۹۹۵م، ج.۲، ص. ۴۳۵-۴۳۷). سوم، طبقه تجار و طبقات متوسط شهری، به‌ویژه در اهواز، به فقه حنفی گرایش داشتند؛ زیرا این مکتب در باب عقود، مشارکت‌ها و معاملات تجاری، تفسیرهای واقع‌گرایانه‌تری ارائه می‌داد (یاقوت حموی، ۱۹۹۵م، ج.۲، ص. ۴۳۵-۴۳۷).

عوامل متعددی در تثبیت موقعیت حنفیان در خوزستان کمک کرد. حمایت ویژه خلفای عباسی، به‌خصوص در زمان هارون‌الرشید و مأمون که با انتصاب قضات و کارگزاران حنفی به ترویج این مکتب پرداختند و بدین‌وسیله زمینه استقرار آن در ساختارهای حکومتی منطقه را فراهم کردند (ابن‌اثیر، ۱۹۶۵م، ج.۶، ص. ۱۱۲). دوم، نزدیکی جغرافیایی خوزستان به بصره و بغداد که از مراکز مهم رشد فقه حنفی بودند، باعث شد این منطقه به طور مستقیم تحت‌تأثیر این جریان قرار گیرد (مقدسی، ۱۹۰۶م، ص. ۴۱۲-۴۱۳). سوم ماهیت اجتهادی و قیاسی مکتب حنفی که در حوزه مسائل اقتصادی و اجتماعی انعطاف بیشتری نشان می‌داد، سبب شد تا این مکتب برای تجار و شهرنشینان جذاب‌تر باشد (یاقوت حموی، ۱۹۹۵م، ج.۲، ص ۴۳۷-۴۳۵). چهارم انعطاف‌پذیری فقهی مذهب حنفی و با جوامع محلی متنوع سازگار بود. مذهب حنفی بر پایه رأی، قیاس و استحسان (توجه به مصلحت عمومی و عرف) استوار بود که این ویژگی‌ها، آن را برای مناطق متنوع خوزستان (با حضور اقوام مختلف، غیرعرب‌ها، زرتشتیان و اقلیت‌های دینی) مناسب می‌ساخت. این انعطاف‌پذیری باعث جذب جوامع محلی شد. در منابع به نقش حمایت عباسیان از مذاهب فقهی (به‌ویژه حنفی) در گسترش آن در مناطق مرکزی و مرزی خلافت اشاره کرده و تأکید می‌کند که این مذهب به دلیل کارایی در امور قضایی و اداری، در مناطق مانند عراق و نواحی مجاور (شامل خوزستان) غالب شد (خرمی، ۱۴۰۰، ص. ۲۸۰-۲۵۰)

حنفیان در حوزه‌های مختلف فکری و اجتماعی فعال بودند. قضات حنفی در حل‌وفصل دعاوی و اداره امور شرعی نقشی محوری داشتند و به همین دلیل جایگاه آنان در جامعه خوزستان برجسته بود (ابن‌قتیبه، ۱۹۶۰م، ص. ۵۴۲). افزون بر این، علمای

حنفی در مناظرات کلامی و فقهی با گروه‌های دیگر، همچون شافعیان، حضور فعال داشتند و از روش عقل‌گرایانه و قیاسی برای دفاع از دیدگاه‌های خود بهره می‌بردند. با این‌حال، نفوذ حنفیان در خوزستان مطلق و بدون چالش نبود. از قرن چهارم هجری به بعد، با گسترش مکتب شافعی در شهرهایی چون شوشتر و دزفول و نیز افزایش قدرت و نفوذ شیعیان در برخی مناطق، از تسلط بی‌رقیب حنفیان کاسته شد (ابن حوقل، ۱۹۶۷م، ص. ۲۵۵–۲۵۷). با وجود این، به دلیل استمرار حمایت حکومتی و ریشه‌دار بودن در دستگاه قضایی و دیوانی، حنفیان همچنان پرنفوذترین گروه سنی در خوزستان باقی ماندند و تا سده‌های بعد نیز نقش کلیدی در تحولات دینی، اجتماعی و حقوقی ایفا کردند.

در مجموع، مکتب حنفی در خوزستان به دلیل حمایت خلافت عباسی، انعطاف‌پذیری فقهی، پیوند با مراکز اصلی بغداد و بصره و اقبال طبقات اجتماعی متنوع، جایگاهی ممتاز یافت. هرچند با رشد شافعیان و شیعیان از قدرت مطلق آنان کاسته شد، اما حنفیان همچنان ستون اصلی اهل‌سنت در این منطقه به شمار می‌آمدند و نقشی مهم در شکل‌دهی به ساختارهای مذهبی و اجتماعی خوزستان داشتند.

شافعیان

مکتب شافعی، بنیان نهاده شده توسط محمد بن ادریس شافعی (۱۵۰–۲۰۴ق)، با ترکیب متعادل حدیث و قیاس، رویکردی میانه‌رو در فقه اهل سنت ارائه داد که نسبت به حنفیان، با تأکید بر اجتهاد، و مالکی ها و حنبلیان، با گرایش به نص، تعادلی بین سنت و عقل ایجاد کرد (مسعودی، ۱۹۶۵م، ج.۳، ص. ۲۴۸). این ویژگی از قرن چهارم هجری به بعد، شافعیان را در خوزستان، به‌ویژه در میان علما و طبقات متوسط شهری، به گروهی تأثیرگذار تبدیل کرد. خوزستان، به دلیل موقعیت استراتژیک و تجاری و ارتباط با مراکز علمی بغداد و بصره، کانونی چندمذهبی بود که گروه‌های مختلف فقهی و مذهبی را در خود جای داده بود (ابن حوقل، ۱۹۶۷م، ص. ۲۵۵–۲۵۷). شافعیان، اگرچه نسبت به حنفیان نفوذ کمتری داشتند، در شهرهایی مانند شوشتر و دزفول پایگاه‌هایی یافتند. این گسترش به‌ویژه پس از افول نسبی نفوذ حنفیان در برخی مناطق خوزستان در قرون چهارم و پنجم هجری رخ داد که نتیجه تغییرات سیاسی و اجتماعی بود (ابن حوقل، ۱۹۶۷م، ص. ۲۵۵–۲۵۷). در دوره عباسی، خوزستان (اهواز، شوش، رامهرمز و نواحی پیرامونی) به دلیل پیوند نزدیک با بصره و بغداد، یکی از مناطق تأثیرپذیر از تحولات فقهی و مذهبی بود. گسترش مذهب شافعی در این منطقه بیش از آن که حاصل حمایت رسمی دولت باشد، نتیجه پشتیبانی گروه‌های اجتماعی و فکری خاص بود.

یکی از این گروهای اجتماعی محدثان و فقیهان حدیث محور بودند. مذهب شافعی که کوششی برای جمع میان اهل حدیث و اهل رأی بود، در میان محدثان خوزستانی نفوذ یافت. این عالمان که اغلب با بصره در ارتباط بودند، شافعی گری را بدیلی مناسب در برابر فقه حنفیِ وابسته به دستگاه خلافت و نیز گرایش‌های عقل‌گرای معتزلی می‌دانستند (ابن ندیم، ۱۹۷۰م، ص. ۲۶۴). شهرستانی در الملل و النحل، شافعیان را از جمله فرق فقهی می‌داند که در میان اهل علم و مناظره گران، به سبب انسجام اصولی، جایگاه ویژه‌ای داشتند (شهرستانی، ۱۳۸۷، ج.۱، ص. ۱۶۷–۱۶۵). عده‌ای از بازرگانان و طبقه شهری گروه اجتماعی دیگری بودند که پیرو شافعیان بودند (مسعودی، ۱۹۶۵م، ج.۳، ص. ۲۴۸؛ ابن حوقل، ۱۹۶۷م، ص. ۲۵۶).

موالی و مسلمانان غیرعرب گروه دیگر بودند. شافعی‌گری، برخلاف برخی سنت‌های فقهی متأثر از عرف قبیله‌ای عرب، برای موالی (ایرانیان مسلمان شده) جذاب بود. در خوزستان که جمعیت قابل‌توجهی از غیرعرب‌ها ساکن بودند، این گروه‌ها شافعی‌گری را ابزاری برای ادغام اجتماعی و دینی می‌دانستند (اشپولر، ۱۳۷۸، ص. ۲۴۹). از گروهای دیگر پیرو شافعیان، زاهدان و صوفیان اولیه بودند. در قرون سوم و چهارم هجری، پیوند نزدیکی میان تصوف سنی اولیه و فقه شافعی وجود داشت. برخی زاهدان خوزستان که بر حدیث، زهد و اخلاق دینی تأکید داشتند، عملاً در چارچوب شافعی فعالیت می‌کردند و از نفوذ اجتماعی خود برای تقویت این مذهب بهره می‌بردند (قشیری، ۲۰۰۷م، ص. ۴۲). گروه دیگر نخبگان محلی مستقل از خلافت بودند. اگرچه خلافت عباسی غالباً از فقه حنفی حمایت می‌کرد، اما در سطح محلی، برخی خاندان‌های اداری و قضایی خوزستان که وابستگی مستقیم به دربار نداشتند، از شافعیان پشتیبانی می‌کردند؛ به‌ویژه در شهرهایی که رقابت مذهبی میان شافعیان، حنبلیان و شیعیان وجود داشت (طبری، ۱۴۱۳ق، ج.۸، ص. ۴۸۹).

شافعیان در مناظرات فقهی و کلامی در شهرهای اهواز و شوشتر با حنفیان، معتزله و شیعیان فعال بودند. آن‌ها با تکیه بر حدیث و قیاس، دیدگاه‌هایی متعادل ارائه می‌دادند که در مجامع علمی و مذهبی منطقه مورد توجه قرار گرفت (ابن بطوطه، ۱۳۴۸، ص. ۱۹۰–۱۸۹). این مناظرات نشان‌دهنده پویایی فکری و مذهبی خوزستان بود. عوامل رشد شافعیان شامل کاهش نفوذ حنفیان در برخی مناطق به دلیل تحولات سیاسی، جذابیت فکری مکتب شافعی برای علما و طلاب، و تمرکز بر شهرهای علمی و تجاری مانند شوشتر و دزفول بود (مسعودی، ۱۹۶۵م، ج.۳، ص. ۲۴۸). با این‌حال، نفوذ آن‌ها به

دلیل سلطه حنفیان که از حمایت خلفای عباسی و جایگاه قوی در دستگاه قضایی و آموزشی برخوردار بودند، محدود ماند (ابن حوقل، ۱۹۶۷م، ص. ۲۵۶). همچنین، رشد تشیع در قرون بعدی، به‌ویژه در اهواز و نواحی شمالی، رقابت دیگری برای شافعیان ایجاد کرد.

حنبلیان

مکتب فقهی حنبلی، بنیان نهاده شده توسط احمد بن حنبل (۲۴۱-۱۶۴ ق)، با تأکید بر سنت و حدیث و پرهیز از قیاس، رویکردی محافظه‌کارانه‌تر نسبت به مکاتب حنفی و شافعی داشت. خوزستان، به دلیل موقعیت استراتژیک و اقتصادی به‌عنوان یکی از مراکز تجاری و کشاورزی خلافت اسلامی، میزبان گروه‌های قومی و مذهبی متنوعی بود (ابن حوقل، ۱۹۶۷م، ص. ۲۵۶). در خوزستان، به دلیل عوامل جغرافیایی، اجتماعی و سیاسی، حضور حنبلیان بسیار محدود بود (ابن حوقل، ۱۹۶۷م، ص. ۲۵۶). بااین‌حال، حنبلیان اقلیتی کوچک بودند و عمدتاً در دو گروه دیده می‌شدند: نخست، مهاجران عرب از نجد که به دلیل پیوندهای قبیله‌ای و فرهنگی با مناطق مرکزی شبه‌جزیره عربستان، به فقه حنبلی پایبند بودند و اغلب در حاشیه شهرهایی مانند اهواز ساکن شدند (ابن‌جوزی، ۱۹۹۹م، ص. ۴۳۶-۴۳۵). دوم، برخی جوامع عرب بومی یا مهاجر که به سنت‌های محافظه‌کارانه گرایش داشتند و به دلیل تأکید حنبلیان بر حدیث، این مکتب را ترجیح می‌دادند (یاقوت حموی، ۱۹۹۵م، ج.۲، ص. ۴۳۶).

حنبلیان در مناظرات کلامی و فقهی، به‌ویژه در اهواز، با گروه‌هایی مانند معتزله و شیعیان تعامل داشتند و با تکیه بر سنت، دیدگاه‌های خود را مطرح می‌کردند. اما به دلیل اقلیت بودن و نبود پایگاه‌های علمی یا قضایی قوی، نفوذ آن‌ها در مقایسه با مکاتب حنفی و شافعی بسیار محدود بود (ابن حوقل، ۱۹۶۷م، ص. ۲۵۶).

نفوذ محدود مذهب حنبلی در خوزستانِ عصر عباسی بیش از هر چیز به فاصله جغرافیایی این منطقه از پایگاه‌های اصلی حنبلیان، به‌ویژه بغداد، بازمی‌گشت. غلبه فقه حنفی – که از حمایت رسمی خلافت و دستگاه قضایی برخوردار بود – و نیز رواج شافعی‌گری در میان عالمان و طبقات شهری خوزستان، فضای اجتماعی و علمی لازم را برای رشد حنبلیان محدود می‌ساخت (اشپولر، ۱۳۷۸، ص. ۲۴۹). همچنین، نبود مراکز آموزشی، قضایی و قضات حنبلی در شهرهایی چون اهواز و شوش، مانع از تثبیت نهادی این مکتب شد (ابن حوقل، ۱۹۶۷م، ص. ۲۵۶)؛ امری که مورخان آن را یکی از عوامل اصلی تمرکز حنبلیان در بغداد و عدم گسترش گسترده آنان در نواحی شرقی خلافت دانسته‌اند (ابن‌ندیم، ۱۹۷۰م، ص. ۲۴۶). حنبلیان در خوزستان تنها در میان مهاجران نجدی و برخی جوامع عرب محلی حضور داشتند و نتوانستند نفوذ قابل‌توجهی در برابر مکاتب حنفی و شافعی کسب کنند. این وضعیت نشان‌دهنده پویایی‌های مذهبی و اجتماعی خوزستان در قرون اولیه اسلامی است که تحت‌تأثیر عوامل جغرافیایی، سیاسی و رقابتی بود.

مالکی‌ها

مکتب فقهی مالکی، بر پایه آرای مالک بن انس (۹۳-۱۷۹ ق)، یکی از چهار مکتب اصلی اهل‌سنت بود که در حجاز، شمال آفریقا، اندلس و بخش‌هایی از مصر و شام نفوذ داشت. اما در خوزستان، به دلیل دوری جغرافیایی از مراکز اصلی و غلبه مکاتب حنفی و شافعی، حضور مالکی‌ها بسیار محدود بود (ابن حوقل، ۱۹۶۷م، ص. ۲۵۶). خوزستان، به دلیل موقعیت استراتژیک و تجاری، محل تلاقی فرهنگ‌ها و مذاهب بود. مالکی‌ها اقلیتی کوچک بودند و در دو گروه دیده می‌شدند: نخست، تجار مغربی از شمال آفریقا که به دلیل ارتباطات تجاری با مناطق مالکی‌نشین مانند تونس و مغرب، این فقه را به اهواز آوردند (مقدسی، ۱۹۰۶م، ص. ۴۱۳). دوم، قبایل عرب مهاجر از حجاز یا شام که به دلیل پیوندهای قبیله‌ای، به فقه مالکی پایبند بودند و در حاشیه شهرهای خوزستان ساکن شدند (ابن حوقل، ۱۹۶۷م، ص. ۲۵۶). نفوذ محدود مالکی‌ها به چند عامل بستگی داشت: دوری جغرافیایی از پایگاه‌های اصلی مالکی‌ها در حجاز و شمال آفریقا، مانع ایجاد مراکز قوی شد. همچنین، سلطه مکتب حنفی که از حمایت خلفای عباسی برخوردار بود، و رواج مکتب شافعی در میان علما و مردم، عرصه را بر مالکی‌ها تنگ کرد. نبود مراکز علمی یا قضایی مالکی، مانند مدارس یا محاکم، نیز گسترش این مکتب را محدود کرد (ابن حوقل، ۱۹۶۷م، ص. ۲۵۶).

تأثیرات متقابل اهل‌سنت در خوزستان

حضور عرب‌ها، پارسیان و کردها در خوزستان باعث شد که اهل سنت به‌عنوان گروه مذهبی غالب، اما نه انحصاری، عمل کنند (ابن حوقل، ۱۹۶۷م، ص. ۲۵۷-۲۵۵). مهاجرت قبایل یمنی و مضری به گسترش گرایش‌های حنفی و حنبلی کمک کرد (یاقوت حموی، ۱۹۹۵م، ج.۲، ص. ۴۳۵). اهل سنت، به‌ویژه حنفیان و شافعیان، در شهرهای اهواز، شوشتر و دزفول که مراکز تجاری و علمی بودند، نفوذ بیشتری داشتند (یاقوت حموی، ۱۹۹۵م، ج.۲، ص. ۴۳۷–۴۳۵). از این جهت حنفیان توانستند به دلیل حمایت خلافت، در امور قضایی و حکومتی خوزستان نقش کلیدی ایفا کنند. بسیاری از قضات و مدیران محلی از این مکتب بودند (ابن‌اثیر، ۱۹۶۵م، ج.۶،

ص. ۱۱۲). قضات حنفی در اهواز و شوشتر از نفوذ بالایی برخوردار بودند (ابن‌قتیبه، ۱۹۶۰م، ص. ۵۴۲). اهل سنت با شیعیان، معتزلیان و اقلیت‌های دینی تعامل داشتند که به تنوع فرهنگی و مذهبی خوزستان کمک کرد (مسعودی، ۱۹۶۵م، ج.۳، ص. ۲۴۸). همچنین اهل سنت در مناظرات با معتزله، شیعیان و اقلیت‌های دینی مانند مسیحیان و زرتشتیان مشارکت داشتند. این مناظرات به‌ویژه در اهواز رایج بود (مسعودی، ۱۹۶۵م، ج.۳، ص. ۲۴۸). مساجد و مراکز علمی در اهواز و شوشتر محل تدریس فقه حنفی و شافعی و مناظرات کلامی بود که به تربیت علما و طلاب سنی کمک کرد (یاقوت حموی، ۱۹۹۵م، ج.۲، ص. ۴۳۷-۴۳۵).

شیعه در خوزستان در دوره عباسی

خوزستان در دوره عباسی به دلیل موقعیت استراتژیک، نزدیکی به بغداد و بصره، و نقش آن به‌عنوان یکی از مراکز کلیدی اقتصادی، تجاری و فرهنگی ایران، پایگاه مهمی برای تشیع در جهان اسلام بود. حضور پررنگ شیعیان در خوزستان به عوامل متعددی برمی‌گشت. موقعیت جغرافیایی خوزستان به‌عنوان پل ارتباطی عراق و ایران، انتقال اندیشه‌های شیعی را آسان کرد (ابن حوقل، ۱۹۶۷م، ص. ۲۵۶). همچنین موقعیت شهرهای آن با توجه به نزدیکی به کوفه و بغداد، به‌عنوان مراکز اصلی تشیع، تبادل فکری و فرهنگی را تسهیل کردند (یعقوبی، ۱۳۷۱، ج.۲، ص. ۴۸۱). همچنین با مهاجرت قبایل یمنی که از زمان فتوحات اسلامی در خوزستان ساکن شدند، گرایش‌های شیعی در این منطقه به صورت ریشه‌دار شکل گرفت (نوبختی، ۱۹۳۱م، ص. ۳۴). در ضمن شیعیان به عنوان گروه‌های اجتماعی ضد خلافت از سیاست‌های اعمالی آنها به‌ویژه نسبت به ایرانیان و موالی اعلام نارضایتی داشتند و با تکیه بر مسئله امامت اهل‌بیت، به مخالفت دینی – سیاسی با خلافت روی آوردند که خوزستان بستر مناسبی برای ابراز آن بود (مدرسی طباطبایی، ۱۳۷۲، ص. ۲۱۴؛ شهرستانی، ۱۳۸۷، ج.۱، ص. ۱۴۶).

حیات اجتماعی-دینی شیعیان در خوزستان

خوزستان در دوره خلافت عباسی (۱۳۲-۶۵۶ ق) یکی از کانون‌های مهم مذهبی و فکری بود که شیعه در آن جایگاهی ویژه یافت. تمرکز شیعیان امامیه بیشتر در شهرهای بزرگ همچون اهواز و شوشتر بود؛ این مراکز به دلیل اهمیت علمی و تجاری، محیطی مناسب برای گسترش آموزه‌های امامیه فراهم کردند. در مقابل، جریان‌های غالی و اسماعیلی بیشتر در نواحی حاشیه‌ای و کوهستانی حضور داشتند و به‌ویژه در مناطق دورافتاده به فعالیت می‌پرداختند (یاقوت حموی، ۱۹۹۵م، ج.۲، ص. ۴۳۷-۴۳۵).

یکی از ویژگی‌های بارز حضور شیعه در خوزستان، مشارکت فعال آنان در مناظرات کلامی با گروه‌هایی همچون معتزله و اهل سنت بود. این مناظرات نه‌تنها به تقویت مبانی کلام امامیه کمک کرد، بلکه در اشاعه اندیشه‌های شیعی در میان نخبگان نیز تأثیرگذار بود (اشعری، ۱۹۶۹م، ص. ۴۷). فضای علمی خوزستان، بستری برای این تبادل اندیشه میان فرقه‌ها ایجاد کرد. مهاجرت قبایل عرب به‌ویژه قبایل یمنی به خوزستان موجب انتقال گرایش‌های مذهبی خاص، به‌ویژه امامی و غالی، گردید و به استحکام پیوندهای فرهنگی و اجتماعی شیعیان یاری رساند (نوبختی، ۱۹۳۱م، ص. ۳۴).

در کنار این تحولات، سیاست عباسیان در قبال شیعه نیز قابل‌توجه است. درحالی‌که غلات و اسماعیلیان به دلیل فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی تحت‌فشار و سرکوب شدید قرار گرفتند، شیعه امامیه با رویکرد نسبتاً غیرسیاسی و تمرکز بر فعالیت‌های علمی و دینی توانست موقعیت خود را تثبیت کند (مسعودی، ۱۹۶۵م، ج.۳، ص.۲۵۲). حضور شیعیان در خوزستان عصر عباسی ویژگی‌هایی چون تمرکز در مراکز شهری، مشارکت در مناظرات، تأثیر مهاجرت‌های عربی و تفاوت در سیاست‌های سرکوب عباسیان داشت. این عوامل، خوزستان را به یکی از مهم‌ترین کانون‌های هویت و فرهنگ شیعی در جهان اسلام بدل کرد (پورمحمدی املشی و خواجوی، ۱۴۰۲، ص. ۱۹۲–۱۵۹).

گرایش‌های شیعی در خوزستان

شیعه امامیه (اثنی عشری)

شیعه امامیه، پیروان دوازده امام، در خوزستان، به‌ویژه در اهواز و شوشتر، از پایگاه‌های قوی برخوردار بودند. این گروه با ارتباط نزدیک با مراکز شیعی کوفه و قم، نقش کلیدی در حفظ و گسترش معارف شیعی داشتند. اهواز و شوشتر به‌عنوان مراکز اصلی امامیان، پایگاه‌های علمی و کلامی مهمی بودند. این شهرها نقش محوری در حفظ و گسترش میراث شیعی ایفا کردند (نجاشی، ۱۴۱۶ق، ص. ۳۲۴–۳۲۲؛ طوسی، ۱۴۱۷ق، ص. ۴۷–۴۵). علمای حدیثی و رجالی این شهرها با انتقال احادیث ائمه (ع) و تعاملات علمی با کوفه و قم، به تقویت فرهنگ شیعی کمک کردند (نجاشی، ۱۴۱۶ق، ص. ۳۲۴–۳۲۲). امامیان در میان طبقات شهری و نخبگان از جایگاه اجتماعی برخوردار بودند (یاقوت حموی، ۱۹۹۵م، ج.۲، ص. ۴۳۷–۴۳۵). آن‌ها در مناظرات کلامی با معتزله و اهل‌سنت فعال بودند و از روش‌های کلامی معتزله برای دفاع از عقاید خود بهره می‌بردند (طوسی، ۱۴۱۷ق،

ص. ۴۷). علمایی مانند ابن‌قولویه قمی (وفات حدود ۳۶۸ ق) در تدوین آثار فقهی و کلامی نقش داشتند. همچنین، ظهور علمای برجسته‌ای مانند شیخ مفید (وفات ۴۱۳ ق) و شیخ طوسی (وفات ۴۶۰ ق) جایگاه شیعه امامیه را در خوزستان و فراتر از آن تقویت کرد. ارتباط مستمر با مراکز شیعی، فعالیت‌های علمی و کلامی، و حضور علمای برجسته، به امامیان کمک کرد تا در برابر رقبایی مانند مکاتب حنفی، شافعی و گروه‌های دیگر مانند اسماعیلیان مقاومت کنند. با این‌حال، رقابت با این گروه‌ها و فشارهای سیاسی عباسیان چالش‌هایی برای آن‌ها ایجاد کرد (پور محمدی املشی و خواجوی، ۱۴۰۲، ص. ۱۹۲-۱۵۹).

غُلات

غلات، گروه‌هایی از شیعیان با باورهای افراطی درباره جایگاه ائمه(ع)، در خوزستان، به‌ویژه در مناطق حاشیه‌ای و روستایی، فعالیت داشتند. این گروه‌ها، مانند خطابیه (پیروان ابوالخطاب) و مغیریه (پیروان مغیره بن سعید)، عمدتاً در میان قبایل عرب و جوامع کمتر تحت‌تأثیر آموزش‌های رسمی شیعی نفوذ داشتند. باورهای غلات شامل اعتقاد به الوهیت ائمه یا انکار مرگ آن‌ها بود که از طریق شبکه‌های تبلیغی غیررسمی گسترش می‌یافت (مسعودی، ۱۹۶۵م، ج.۳، ص. ۲۵۲-۲۵۰؛ اشعری، ۱۹۶۹م، ص. ۴۷-۴۵).

خوزستان به دلیل تنوع قومی و مذهبی، بستری مناسب برای فعالیت غلات فراهم کرد. با این‌حال، نفوذ آن‌ها به دلایل متعددی محدود شد. نخست، علمای شیعه امامیه، مانند نوبختی، باورهای غلات را به شدت نقد و رد کردند (نوبختی، ۱۹۳۱م، ص. ۳۸-۳۴). دوم، خلافت عباسی به دلیل تحرکات سیاسی غلات، فعالیت‌های آن‌ها را سرکوب کرد (مسعودی، ۱۹۶۵م: ۲۵۲/۳-۲۵۰). سوم، با تقویت شیعه امامیه و ظهور اسماعیلیان در قرن سوم هجری، نفوذ غلات به‌تدریج کاهش یافت.

اسماعیلیه

اسماعیلیان، شاخه‌ای از شیعیان که امامت اسماعیل بن جعفر صادق(ع) یا فرزندان او را پذیرفتند، در خوزستان حضور محدودی داشتند. فعالیت‌های آن‌ها عمدتاً در مناطق کوهستانی و صعب‌العبور، مانند حاشیه دزفول و رامهرمز، متمرکز بود. این مناطق به دلیل موقعیت جغرافیایی، امکان فعالیت مخفیانه را برای داعیان اسماعیلی فراهم می‌کرد (ابن حوقل، ۱۹۶۷م، ص. ۲۵۸-۲۵۶). داعیان اسماعیلی با استفاده از شبکه‌های تبلیغی سازمان‌یافته، عقاید خود را در میان قبایل محلی گسترش دادند (نوبختی، ۱۹۳۱م، ص. ۶۰-۵۸).

اسماعیلیان گاه دست به شورش‌های پراکنده علیه خلافت عباسی زدند که اغلب در مناطق حاشیه‌ای رخ می‌داد و به سرعت سرکوب می‌شد (ابن‌اثیر، ۱۹۶۵م، ج.۷، ص. ۲۵۵-۲۵۳). ظهور دولت فاطمیان در شمال آفریقا در قرن چهارم هجری به تقویت فعالیت‌های اسماعیلیان در خوزستان کمک کرد، اما نفوذ آن‌ها به دلایل متعددی محدود ماند. نخست، سرکوب‌های شدید عباسیان مانع گسترش فعالیت‌های آن‌ها شد. دوم، حضور پررنگ مکاتب حنفی، شافعی و شیعه امامیه عرصه را برای اسماعیلیان تنگ کرد. سوم، فعالیت‌های آن‌ها عمدتاً به مناطق کوهستانی محدود بود (رضوی و گل‌افشان، ۱۳۹۴، ص. ۱۳۶). در نتیجه، اسماعیلیان در خوزستان حضوری محدود و مخفیانه داشتند و نتوانستند به گسترش پایدار دست یابند.

زیدیه

زیدیه، شاخه‌ای از شیعه که به پیروان زید بن علی (ع) نسبت داده می‌شوند، در خوزستان به دلیل موقعیت جغرافیایی این منطقه به‌عنوان پلی میان ایران و عراق، نفوذ قابل‌توجهی داشتند. زیدیه با ایجاد حلقه‌های علمی و فرهنگی در شهرهایی مانند اهواز و شوشتر، به ترویج آموزه‌های خود پرداختند (مقدسی، ۱۹۰۶م، ص. ۴۱۴). آن‌ها با استفاده از روابط خود با دیگر گروه‌های شیعه، به‌ویژه امامیه، هویت شیعی را در خوزستان تقویت کردند (ابن خلدون، ۱۴۰۸ ق، ج.۲، ص. ۸۹). زیدیه در نواحی کوهستانی و مناطق شهری خوزستان پایگاه‌های اجتماعی و سیاسی ایجاد کردند. آن‌ها با تشکیل حلقه‌های علمی و ارتباط با مراکز علمی دیگر، به تولید آثار فکری و علمی پرداختند که به تقویت فرهنگ شیعی در منطقه کمک کرد (لسترنج، ۱۳۸۳، ص. ۳۵). با این‌حال، زیدیه نیز مانند دیگر گروه‌های شیعی با سرکوب‌های عباسی مواجه شدند که گاه به کاهش نفوذ آن‌ها منجر شد. باوجود این چالش‌ها، زیدیه با حفظ شبکه‌های اجتماعی و هویت خود، به حیات خود ادامه دادند و در گسترش علم و دانش در خوزستان نقش داشتند.

واقفیه

فرقه واقفیه پس از شهادت امام موسی کاظم (ع) در سال ۱۸۳ قمری شکل گرفت و با باور به زنده بودن ایشان و انکار امامت امام رضا (ع)، به دلیل منافع اقتصادی وکلای مالی؛ مانند علی بن حمزه بطائنی پدید آمد (مدرسی طباطبایی، ۱۳۷۲، ص. ۸۷؛ جعفری، ۱۳۵۵، ص. ۲۵۹). خوزستان، به دلیل موقعیت استراتژیک و بافت شیعی، نفوذ محدودی از واقفیه داشت که با نزدیکی به کوفه و بصره تقویت می‌شد (مدرسی طباطبایی، ۱۳۷۲، ص. ۸۹). قبایل شیعی مانند بنی‌اسد و وکلای

منحرف در ترویج این فرقه نقش داشتند (هالم، ۱۳۸۵، ص. ۶۵). این گروه نیز تحرک جدی در خطه خوزستان نداشته است.

تأثیرات متقابل شیعیان در خوزستان

خوزستان در دوره عباسیان یکی از مهم‌ترین مراکز حضور و فعالیت شیعیان بود که آثار آن در عرصه‌های علمی، اجتماعی و فرهنگی به وضوح نمایان شد. شیعه در خوزستان نه‌تنها یک جریان مذهبی، بلکه یک عامل تعیین‌کننده فرهنگی و اجتماعی بود. فعالیت‌های علمی، تعاملات گسترده و تقویت هویت دینی، این منطقه را به کانونی مهم از تاریخ تشیع و نمونه‌ای از هم‌زیستی و پویایی فرهنگی در جهان اسلام تبدیل نمود. نخستین حوزه اثرگذاری شیعه در این منطقه، فعالیت‌های علمی و آموزشی بود. علمای برجسته‌ای چون ابن‌قولویه قمی با تألیف آثار فقهی و کلامی معتبر، نقشی اساسی در تبیین آموزه‌های شیعی ایفا کردند. مراکز علمی شوشتر و اهواز نیز پایگاه‌هایی برای تربیت طلاب و گسترش معارف دینی بودند و آثار آنان بعدها به‌عنوان منابع مرجع در حوزه‌های شیعی مورداستفاده قرار گرفت (نجاشی، ۱۴۱۶ق، ص. ۳۲۴؛ مقدسی، ۱۹۰۶م، ص. ۴۱۴).

وجه دیگر تأثیرگذاری، تعامل شیعیان با دیگر گروه‌های مذهبی و فکری بود. حضور معتزله، اهل‌سنت و اقلیت‌های دینی مانند مسیحیان و زرتشتیان در خوزستان، زمینه‌ای برای تبادل اندیشه فراهم ساخت. مناظرات و گفت‌وگوهای علمی با معتزله به تقویت گرایش‌های عقل‌گرایانه در میان شیعیان کمک کرد و فضایی از هم‌زیستی و تساهل دینی در منطقه ایجاد نمود (ابن حوقل، ۱۹۶۷م، ص. ۲۵۸). شکل‌گیری نهادهای مذهبی، برگزاری آیین‌های دینی و تأکید بر آموزه‌های امامیه، به انسجام اجتماعی شیعیان یاری رساند و آنان را به یک نیروی فرهنگی و اجتماعی اثرگذار در خوزستان بدل کرد (مدرسی طباطبایی، ۱۳۷۲، ص. ۲۱۴؛ لسترنج، ۱۳۸۳، ص. ۳۵).

معتزله در خوزستان در دوره عباسی

معتزله از برجسته‌ترین مکاتب کلامی در تاریخ اسلام، در قرن دوم هجری توسط واصل بن عطا (وفات ۱۳۱ هق) در بصره بنیان نهاده شد و به سرعت به جریانی فکری تأثیرگذار در جهان اسلام تبدیل شد. این مکتب با تأکید بر عقل‌گرایی، اختیار انسان، عدالت الهی و اصول پنج‌گانه (توحید، عدل، وعد و وعید، منزله بین‌المنزلتین و امر به معروف و نهی از منکر) شناخته می‌شود (اشعری، ۱۹۶۹م، ص. ۱۸۹).

معتزله به دلیل نزدیکی جغرافیایی و ارتباط با بغداد، به خوزستان گسترش یافت. ابن‌ندیم در الفهرست به حضور علمای معتزلی در بصره و نفوذ افکارشان در خوزستان اشاره کرده است (ابن‌ندیم، ۱۹۷۰م، ص. ۲۰۴). بازرگانان، طلاب و قبایل یمنی در انتقال این اندیشه‌ها نقش داشتند (یعقوبی، ۱۳۷۱، ج.۲، ص. ۴۸۰؛ ابن حوقل، ۱۹۶۷م، ص. ۲۴۳). در قرن دوم و سوم هجری، به‌ویژه در دوره خلفای عباسی (مأمون، معتصم، واثق)، معتزله با حمایت رسمی، به‌ویژه در محنه القران، در خوزستان گسترش یافت و در میان نخبگان شهری رواج داشت. شهرهای اهواز، شوشتر و رامهرمز مراکز اصلی فعالیت معتزلیان بودند که شاهد مناظرات کلامی با اهل حدیث، اشاعره و شیعیان بودند (اشعری، ۱۹۶۹م، ص. ۲۸۷؛ مسعودی، ۱۹۶۵م، ج.۲، ص. ۲۵۳، ابن‌ندیم، ۱۹۷۰م، ص. ۲۰۴). همچنین حماریه از گروه معتزلی ها بودند که در شهر عسکر مکرم جایگاه و صاحب پیروان بودند (بغدادی، ۱۴۰۹، ص. ۲۴۳).

معتزله در خوزستان بیشتر در میان نخبگان علمی، متکلمان و قاضیان نفوذ داشت، اما مباحث کلامی‌اش برای مردم عادی قابل‌فهم نبود (اشعری، ۱۹۶۹م، ص. ۲۹۰). دیوان‌سالاران و قاضیان به دلیل گرایش به عقل‌گرایی جذب آن شدند (ابن‌ندیم، ۱۹۷۰م، ص. ۲۰۵–۲۰۴). توده‌های مردم، پیرو فقه حنفی، معتزله را بدعت می‌دانستند (ابن‌جوزی، ۱۹۹۹م، ص. ۴۳۵). در دوران محنهٔ کارگزاران حکومتی در اهواز از علما درباره اعتقاد به «خلق قرآن» پرس‌وجو می‌کردند (ابن‌اثیر، ۱۹۶۵م، ج.۶، ص. ۳۳۱).

معتزله در خوزستان بر کلام شیعه امامیه تأثیر گذاشت و علمایی مانند شیخ مفید از روش‌های کلامی آن‌ها بهره بردند (نوبختی، ۱۹۳۱م، ص. ۴۷-۴۵). در حوزه علمی، معتزلیان در اهواز و شوشتر به آموزش کلام و فلسفه و مناظرات کلامی، به‌ویژه درباره «خلق قرآن» و «عدل الهی»، کمک کردند (اشعری، ۱۹۶۹م، ص. ۲۹۱-۲۸۷). همچنین، عقل‌گرایی معتزلیان باعث گفت‌وگوهای کلامی با اقلیت‌های دینی مانند مسیحیان و یهودیان شد که از سویی به تنوع فرهنگی منطقه افزود (مسعودی، ۱۹۶۵م: ۲۴۷-۲۴۵). از سوی دیگر نیز متکلمن معتزله توانایی قابل توجه در زمینه مناظره، جدل و اقناع مخالفین داشتند و این عوامل در کنار تنوع و تکثر مذهبی، موجب رشد و گسترش اندیشه‌های دینی و در نهایت بلوغ فکری مکتب کلامی معتزله در خوزستان به ثمر نشست (مودت و دیگران، ۱۴۰۰، ص. ۱۹). مراکز علمی شهرهای اهواز، شوشتر و رامهرمز محل علمای معتزلی بود که در آنجا مناظرات کلامی با اشاعره، شیعیان و اقلیت‌های دینی صورت می‌گرفت (ابن حوقل، ۱۹۶۷م، ص. ۲۵۷-۲۵۵؛ یاقوت حموی، ۱۹۹۵م، ج.۲، ص. ۴۳۷-۴۳۵). حمایت خلفای عباسی، به‌ویژه در دوره محنة القرآن، نفوذ معتزله را در خوزستان تقویت کرد. با روی کار آمدن متوکل عباسی و لغو محنة القرآن، معتزله در سراسر قلمرو

عباسی، از جمله خوزستان، به حاشیه رانده شدند (ابن‌اثیر، ۱۹۶۵م، ج.۷، ص. ۱۴).

تصوف در خوزستان در دوره عباسی

تصوف به‌عنوان یکی از جریان‌های معنوی و عرفانی برجسته در تاریخ اسلام، در خوزستان طی دوره عباسی جایگاه ویژه‌ای داشت. خوزستان با مهاجرت قبایل عرب، تعاملات فرهنگی با بصره و حضور صوفیان برجسته‌ای به یکی از پایگاه‌های مهم تصوف در جهان اسلام تبدیل شد. خانقاه‌ها، مجالس ذکر و فعالیت‌های عرفانی در شهرهای اهواز و شوشتر، به‌ویژه در قرون سوم تا پنجم هجری، از ویژگی‌های بارز این منطقه بودند (قشیری، ۲۰۰۷م، ص. ۴۲-۴۴؛ هجویری، ۱۴۲۰ق، ص. ۱۸۸-۱۹۰). تصوف در خوزستان از قرن دوم هجری به بعد، همزمان با شکل‌گیری جریان‌های زهدی و عرفانی در بصره، رشد چشمگیری یافت. ابن‌خلدون به اهمیت بصره به‌عنوان مرکز زهد و عرفان اشاره کرده و تأثیر آن بر مناطق هم‌جوار مانند خوزستان را تأیید می‌کند (ابن‌خلدون، ۱۴۰۸ق، ج.۲، ص. ۴۴۵). صوفیان خوزستان به‌ویژه در شهرهای شوشتر و اهواز، با تأکید بر زهد، ریاضت و معرفت باطنی، تأثیر عمیقی بر فرهنگ دینی و اجتماعی منطقه گذاشتند. ترکیب قومی و دینی متنوع خوزستان، شامل اعراب، ایرانیان، مسیحیان، یهودیان و صابئین، به تکثر فرهنگی و دینی تصوف در این منطقه کمک کرد (مسعودی، ۱۹۶۵م، ج.۲، ص. ۲۵۳). بسیاری از مشایخ صوفی بصره، مانند ذوالنون مصری (وفات ۲۴۵ ق) و جنید بغدادی (وفات ۲۹۸ ق)، با خوزستان در ارتباط بودند و برخی از شاگردان آن‌ها در این منطقه فعالیت می‌کردند. سلمی در طبقات الصوفیه به ارتباط صوفیان بصره و خوزستان اشاره کرده و از رفت‌وآمد مشایخ صوفی بین این دو منطقه خبر می‌دهد (سلمی، ۱۴۰۶ ق، ص. ۱۰۰-۹۷). این تعاملات به تبادل افکار عرفانی و تقویت جایگاه تصوف در خوزستان کمک کرد. همچنین سهل بن عبدالله تستری، با تأکید بر معرفت باطنی و زهد، از پیشگامان تصوف اسلامی بود و بر صوفیانی مانند جنید بغدادی تأثیر گذاشت (سلمی، ۱۴۰۶ ق، ص. ۱۰۴-۱۰۱؛ قشیری، ۱۳۸۰، ص. ۸۰-۷۸؛ عطار نیشابوری، ۱۳۸۳، ص. ۲۵۰-۲۴۵). ابومحمد رویم اهوازی در اهواز با زهد و پارسایی، اندیشه‌های بصره را به خوزستان منتقل کرد (هجویری، ۱۳۸۳، ص. ۱۴۸). خانقاه‌ها در شوشتر و اهواز (قرون سوم تا پنجم هجری) مراکز آموزش عرفان، مجالس ذکر و تربیت شاگردان بودند (ابن حوقل، ۱۹۶۷م، ص. ۲۵۷-۲۵۵؛ یاقوت حموی، ۱۹۹۵م، ج.۲، ص ۴۳۷-۴۳۵؛ ابن‌بطوطه، ۱۳۴۸، ص. ۱۹۰-۱۸۹). این مراکز، با حمایت از تعاملات مذهبی، نقش مهمی در گسترش تصوف و تقویت هویت معنوی خوزستان داشتند.

تأثیرات متقابل صوفیان در خوزستان

تصوف خوزستان بر زهد، ریاضت و معرفت باطنی تأکید داشت و سهل تستری با تمرکز بر «قلب» به‌عنوان کانون معرفت الهی و امکان ارتباط مستقیم عبد با خداوند، نقشی بنیادین در شکل‌گیری مفاهیم عرفانی ایفا کرد (سهل تستری، ۱۴۱۴ق، ص. ۶۱؛ سلمی، ۱۴۰۶ ق، ص. ۷۲). سهل با تأکید بر تهذیب نفس، مراقبه دائمی و معرفت قلبی، سنتی از عرفان عملی را بنیان نهاد که از طریق مجالس تعلیم و شاگردانش به نسل‌های بعدی انتقال یافت و تأثیر عمیقی بر جریان تصوف پس از خود برجای گذاشت؛ چنان‌که آموزه‌ها و اقوال او در آثار صوفیان متأخر به‌طور گسترده نقل و بازخوانی شده است (سلمی، ۱۴۰۶ ق، ص. ۷۰-۷۴؛ قشیری، ۲۰۰۷م، ص. ۴۲-۵۲؛ تستری، ۱۴۱۴ق، ص. ۶۰-۶۳).

همچنین گسترش خانقاه‌ها و مجالس ذکر در این منطقه، به نهادینه‌شدن آموزه‌های صوفیانه انجامید و ارتباط نزدیک خوزستان با بصره که از مراکز اصلی زهد و تصوف بود، زمینه تبادل اندیشه‌های عرفانی را فراهم ساخت (سلمی، ۱۴۰۶ ق، ص. ۵۸؛ هجویری، ۱۴۲۰ق، ص. ۱۹۲). رفت‌وآمد صوفیان، محدثان و زاهدان میان این دو منطقه موجب انتقال آموزه‌های زهد، مراقبه و معرفت باطنی به خوزستان شد و به تقویت جایگاه اجتماعی و فکری صوفیان در شهرهایی چون اهواز و شوشتر انجامید؛ چنان‌که بسیاری از چهره‌های اولیه تصوف یا مستقیماً از سنت زهد بصره تأثیر پذیرفتند یا با مشایخ بصری در ارتباط بودند (سلمی، ۱۴۰۶ ق، ص. ۵۸-۶۰؛ قشیری، ۱۳۸۰، ص. ۴۱؛ هجویری، ۱۴۲۰ق، ص. ۱۹۲). این منطقه نقش پل ارتباطی میان بصره و ایران مرکزی (قم، ری و خراسان) داشت و آموزه‌های تصوف خوزستان در شکل‌گیری طریقت‌هایی چون ملامتیه و خراسانیه مؤثر بود (هجویری، ۱۳۸۳، ص. ۱۴۹).

حضور و فعالیت صوفیان در خوزستان، به‌ویژه زاهدان و مشایخ، به ترویج فرهنگ زهد، ساده‌زیستی و معنویت در میان‌لایه‌های مختلف جامعه انجامید و این تأثیر به‌طور خاص در میان طبقات متوسط و فرودست شهری محسوس بود؛ زیرا مجالس وعظ، تعلیم اخلاقی و سلوک عملی صوفیان، مفاهیمی چون ترک دنیا، صبر و توکل را به‌صورت اجتماعی نهادینه می‌کرد و موجب نفوذ گسترده ارزش‌های زاهدانه در زندگی روزمره مردم می‌شد (سلمی، ۱۴۰۶ق، ص. ۶۸-۷۱؛ قشیری، ۲۰۰۷م، ص. ۳۹-۴۱؛ هجویری، ۱۴۲۰ق، ص. ۱۸۷-۱۸۹). صوفیان خوزستان، با توجه به رویکرد اخلاقی و

زاهدانه خود، در تعامل مستمر با طیف‌های گوناگون مذهبی و دینی قرار داشتند. آنان نه‌تنها با شیعیان و اهل‌سنت در حوزه‌های وعظ، زهد و سلوک معنوی ارتباط داشتند، بلکه به سبب حضور تاریخی صابئین و زرتشتیان در خوزستان، در فضای اجتماعی متکثر این منطقه با اقلیت‌های دینی نیز هم‌زیستی و گفت‌وگو برقرار می‌کردند؛ امری که به تقویت تنوع فرهنگی و دینی خوزستان و کاهش تنش‌های مذهبی در زندگی روزمره کمک می‌کرد (مسعودی، ۱۹۶۵م، ج.۲، ص. ۳۳۶؛ مقدسی، ۱۹۰۶م، ص. ۳۸۶). صوفیان خوزستان با جریان‌های فکری دیگر، از جمله شیعه امامیه و معتزله، در تعامل بودند و برخی مضامین عرفانی آنان –مانند تأکید بر معرفت باطنی– با آموزه‌های امامیه هم‌سویی داشت؛ امری که ابن‌جوزی نیز به آن اشاره کرده است (ابن‌جوزی، ۱۴۱۹ق، ص. ۳۲۰).

نتیجه‌گیری

سرزمین خوزستان در عصر خلافت عباسی به سبب موقعیت جغرافیایی ممتاز، اهمیت بازرگانی و جایگاه علمی، نه‌تنها یکی از قطب‌های اقتصادی جهان اسلام، بلکه به کانونی پویا از تنوع دینی و مذهبی بدل شد. از منظر اسلامی، اهل‌سنّت در خوزستان جایگاهی پررنگ داشتند. حنفیان با حمایت خلفای عباسی در دستگاه‌های حکومتی و قضایی نفوذ گسترده‌ای یافتند و شافعیان به‌ویژه از قرن چهارم هجری به بعد، با فعالیت در مراکز علمی و تجاری اهواز، شوشتر و دزفول، پایگاه علمی و فرهنگی قدرتمندی ایجاد کردند. این فعالیت‌ها نه‌تنها به گسترش دانش و فرهنگ اسلامی کمک کرد، بلکه باعث شد تا خوزستان به مرکزی برای تربیت عالمان و فقیهان برجسته تبدیل شود. هرچند مالکی‌ها و حنبلیان در اقلیت بودند، حضور آنان بر غنای فقهی و تنوع مذهبی منطقه افزود و به تنوع فکری در میان اهل سنّت کمک کرد. شیعیان نیز در این دوره حضوری ریشه‌دار در خوزستان داشتند. امامیه با تکیه بر حلقه‌های علمی و ارتباط با مراکز شیعی عراق و قم، نفوذی پایدار یافتند و زیدیه، غلات و اسماعیلیان در بخش‌هایی از نواحی کوهستانی و شهری فعال بودند. هرچند این گروه‌ها گاه با فشار و سرکوب مواجه شدند، اما در مجموع تشیع توانست بخشی ماندگار از هویت دینی خوزستان را شکل دهد و به‌عنوان یک نیروی اجتماعی و فرهنگی در منطقه شناخته شود. این وضعیت نشان‌دهنده تعاملات پیچیده میان گروه‌های مختلف مذهبی و تأثیرات متقابل آنها بر یکدیگر بود. در کنار این جریان‌ها، معتزله با رویکرد عقل‌گرایانه و حمایت برخی خلفای عباسی، در شهرهایی چون اهواز و شوشتر پایگاهی فکری یافتند. هرچند نفوذ آنان در میان توده‌های مردم محدود بود، اما با تأثیرگذاری بر نخبگان، دیوان‌سالاران و حتی برخی عالمان شیعی، میراثی مهم در عرصه کلام و عقلانیت اسلامی بر جای گذاشتند. این جریان فکری به گسترش تفکر انتقادی و فلسفی در جامعه کمک کرد و زمینه‌ساز بروز اندیشه‌های نوین در عرصه‌های مختلف علمی و فرهنگی شد.

در نهایت، خوزستان در عصر عباسیان بازتابی کوچک اما پرمعنا از جهان اسلام بود؛ سرزمینی که در آن اهل‌سنّت، شیعیان و معتزله هم‌زمان زیستند، تعامل کردند و گاه در تقابل قرار گرفتند. این چندگانگی نه‌تنها زمینه‌ساز شکوفایی علمی، فرهنگی و کلامی گردید، بلکه گاه بستر بروز تنش‌های سیاسی و اجتماعی شد. این تنش‌ها، ناشی از رقابت‌های مذهبی و اختلافات فکری، می‌توانست به چالش منجر شود، اما در عین‌حال، به تقویت مولفه‌های فرهنگی و دینی خوزستان نیز کمک کرد. بدین‌سان، اهمیت خوزستان در این دوره تنها به جایگاه اقتصادی و جغرافیایی آن محدود نمی‌شود، بلکه در بعد مذهبی و فرهنگی نیز نقشی تعیین‌کننده ایفا کرد و تصویری گویا از سازوکارهای تعامل، رقابت و هم‌زیستی مذاهب در گستره تمدن اسلامی به دست می‌دهد. این وضعیت، نه‌تنها برای تاریخ خوزستان بلکه برای درک بهتر از تحولات اجتماعی و مذهبی در تاریخ اسلام و ایران نیز حائز اهمیت است و می‌تواند به‌عنوان الگویی برای مطالعه تعاملات فرهنگی و مذهبی در دیگر مناطق اسلامی مورد استفاده قرار گیرد.

منابع

ابن‌اثیر، عزالدین علی بن محمد. (۱۹۶۵م). الکامل فی التاریخ. بیروت، دار صادر.

ابن بطوطه، محمد بن عبدالله. (۱۳۴۸). سفرنامه ابن‌بطوطه. ترجمه: محمدعلی موحد. تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

ابن‌جوزی، عبدالرحمن بن‌علی. (۱۴۱۹ق). تلبیس ابلیس. بیروت، دارالکتب العلمیة.

ابن‌جوزی، عبدالرحمن بن‌علی. (۱۹۹۹م). مناقب‌الامام احمدبن‌حنبل. قاهره، دارالکتب.

ابن حوقل، ابوالقاسم محمد. (۱۹۶۷م). صورة الأرض. لیدن، بریل.

ابن‌خلدون، عبدالرحمن. (۱۴۰۸ق). المقدمه. بیروت، دارالفکر.

ابن عبری، ابوالفرج یوحنا غریغوریوس. (۱۳۷۰). مختصر تاریخ الدول. ترجمه: عبدالمحمد آیتی. تهران، علمی و فرهنگی.

ابن‌قتیبه، عبدالله بن مسلم. (۱۹۶۰م). المعارف. قاهره، دارالمعارف.

ابن مسکویه، ابوعلی. (۱۳۷۶). تجارب الامم. ترجمه: علی نقی منزوی. تهران، طوس.

ابن‌ندیم، محمد بن اسحاق. (۱۹۷۰م). الفهرست. بیروت، دارالمشرق.

اصطخری، ابراهیم بن محمد. (۲۰۰۴م). مسالک و ممالک. تصحیح: محمد جابر بدالال.، قاهره، الهیئه الامه لقصور الثقافه.

اشپولر، برتولد. (۱۳۷۸). تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی. ترجمه: جواد فلاطوری. تهران، علمی و فرهنگی.

اشعری، ابوالحسن. (۱۹۶۹م). مقالات الاسلامیین و اختلاف المصلین. قاهره، مکتبهٔ النهضهٔ المصریهٔ.
بحرانی‌پور، علی. قیم، بهادر و سجاد پاپی. (۱۴۰۴). «بررسی عوامل تنوع مذهبی خوزستان در سده چهارم هجری». فصلنامه تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی. س ۱۶ .ش ۵۸. صص ۱۴۲-۱۲۱. https://doi.org/۱۰,۲۲۰۳٤/۱٦,٥٨,۱۲۱۱۲۱.
بغدادی، ابومنصور عبدالقاهر بن طاهر. (۱۴۰۹ ق). الفرق بین الفرق. تحقیق محمد عثمان الخُشت. قاهره، مکتبة ابن‌سینا.
بلاذری، محمد بن یحیی. (۱۳۶۴). فتوح البلدان. ترجمه: آذرتاش آذرنوش. تهران، سروش.
بناکتی، محمد بن داود. (۱۳۴۸). تاریخ بناکتی. به کوشش جعفر شعار. تهران، انجمن آثار ملی.
پورمحمدی املشی، نصرالله و هادی خواجوی. (پاییزو زمستان ۱۴۰۲). «واکاوی جامعه‌شناختی جنبش‌های حسنی در عصر عباسی». فصلنامه جامعه شناسی تاریخی. س ۱۴. ش ۲. صص ۱۹۲-۱۵۹.
تستری، سهل بن عبدالله. (۱۴۱۴ق). تفسیر التستری. تحقیق عیون السود و محمد باسل. بیروت، دارالکتب العلمیهٔ.
جعفری، سید حسین. (۱۳۵۵). تشیع در مسیر تاریخ. ترجمه محمدتقی آیت‌اللهی. تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
حدود العالم من المشرق الی المغرب. (۱۳۶۲). به اهتمام منوچهر ستوده. تهران، طهوری.
خرمی، مصطفی. (۱۴۰۰). تعامل مذهب و سیاست در دولت عباسی. قم، بوستان کتاب.
ذهبی، شمس الدین (۱۴۱۳ ق). تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الاعلام. تحقیق عمر عبدالسلام تدمری. بیروت، دارالکتاب العربی.
راوندی، محمد بن علی (۱۳۶۴). راحهٔ الصدور و آیهٔ السرور. تصحیح محمد اقبال و مجتبی مینوی. تهران، امیرکبیر.
رضوی، ابوالفضل و گل‌افشان عزیز. (۱۳۹۴). «تأملی بر زمینه‌های ورود تشیع به خوزستان در قرون نخستین اسلامی». پژوهش‌نامه تاریخ‌های محلی ایران. س ۴. ش ۱. صص ۱۴۱-۱۳۲.
سلمی، ابو عبدالرحمن. (۱۴۰۶ ق). طبقات الصوفیه. تحقیق نورالدین شریبه. حلب، دارالکتاب‌النفیس.
شهرستانی، محمد بن عبدالکریم. (۱۳۸۷). الملل و النحل. ترجمه مصطفی خالقداد. تصحیح و تحقیق سید محمدرضا جلالی نائینی. تهران، اقبال.
طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۱۷ق). الفهرست. قم، مؤسسهٔ نشر الفقاههٔ.
طبری، محمد بن جریر. (۱۴۱۳ق). تاریخ الرسل و الملوک. بیروت، دار التراث.
عطار نیشابوری، فریدالدین. (۱۳۸۳). تذکرة الاولیا. تصحیح محمد استعلامی. تهران، زوار.
قشیری، ابوالقاسم عبدالکریم. (۱۳۸۰). الرسالهٔ القشیریهٔ. ترجمه ابوعلی حسن بن احمد عثمانی. تهران، علمی و فرهنگی.
قشیری، ابوالقاسم عبدالکریم. (۲۰۰۷م). الرسالهٔ القشیریهٔ. بیروت: دارالکتب العلمیهٔ.
لسترنج، گای. (۱۳۸۳). جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی. ترجمه: محمود عرفان. تهران، علمی و فرهنگی.
مدرسی طباطبایی، سید حسین. (۱۳۷۲). مکتب در فرایند تکامل. ترجمه: هاشم ایزدپناه. تهران، نشر کویر.
مسعودی، علی بن حسین. (۱۹۶۵م). مروج‌الذهب و معادن الجوهر. بیروت: دارالأندلس.
مقدسی، محمد بن احمد. (۱۹۰۶م). احسن التقاسیم فی معرفهٔ الأقالیم. لیدن، بریل.
مودت، لیدا. پاپی، سجاد. لاری منفرد، فرشید. (۱۴۰۰). «بررسی عوامل رشد و گسترش مکتب کلامی معتزله در خوزستان (سده ۲ تا ۴ هجری)». پژوهشنامه تاریخ های محلی ایران. س ۱۰. ش ۱۹. صص ۲۶-۱۱.
https://doi.org/۱۰,۳۰٤۷۳/lhst.۲۰۲۲,۸٥۲٦
مودت، لیدا. بحرانی‌پور، علی. پاپی، سجاد. (۱۴۰۰). «بررسی تأسیس و زوال حکومت محلی آل شُمله (۵۵۰-۵۹۱ ق) در خوزستان عصر سلجوقی». فصلنامه تاریخ اسلام و ایران. س ۳۱. ش ۱۳۹. صص ۱۷۱-۱۴۵.
https://doi.org/۱۰,۲۲۰٥۱/hii.۲۰۲۱,۳۳٥۸۸,۲۳٤٦
نخجوانی، هندوشاه. (۱۳۵۷). تجارب السلف. تصحیح عباس اقبال آشتیانی. تهران، طهوری.
نوبختی، حسن بن موسی. (۱۹۳۱م). فرق الشیعهٔ. نجف، المطبعهٔ الحیدریهٔ.
نجاشی، احمد بن علی. (۱۴۱۶ق). رجال النجاشی. قم، مؤسسهٔ النشر الإسلامی.
هالم، هاینس. (۱۳۸۵). تشیع. ترجمه: محمدتقی اکبری. قم، ادیان.
هجویری، علی بن عثمان. (۱۳۸۳). کشف‌المحجوب. ترجمه: محمود عابدی. تهران، سروش.
یاقوت حموی، شهاب‌الدین. (۱۹۹۵م). معجم البلدان. بیروت، دار صادر.
یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب. (۱۳۷۱). تاریخ یعقوبی. ترجمه محمدابراهیم آیتی. تهران، علمی و فرهنگی.

Bibliography-Romanized

Ibn al-Athīr, ʿIzz al-Dīn ʿAlī ibn Muḥammad. (١٩٦٥). Al-Kāmil fī al-Tārīkh. Beirut, Dār Ṣādir.
Ibn Baṭṭūṭah, Muḥammad ibn ʿAbd Allāh. (١٣٤٨). Safar-nāmah-i Ibn Baṭṭūṭah. Trans. Muḥammad ʿAlī Muwahḥid. Tehran, Bungāh-i Tarjuma va Nashr-i Kitāb.
Ibn al-Jawzī, ʿAbd al-Raḥmān ibn ʿAlī. (١٤١٩ AH). Talbīs Iblīs. Beirut, Dār al-Kutub al-ʿIlmiyyah.
Ibn al-Jawzī, ʿAbd al-Raḥmān ibn ʿAlī. (١٩٩٩). Manāqib al-Imām Aḥmad ibn Ḥanbal. Cairo, Dār al-Kutub.
Ibn Ḥawqal, Abū al-Qāsim Muḥammad. (١٩٦٧). Ṣūrat al-Arḍ. Leiden, Brill.
Ibn Khaldūn, ʿAbd al-Raḥmān. (١٤٠٨ AH). Al-Muqaddimah. Beirut, Dār al-Fikr.
Ibn ʿIbrī, Abū al-Faraj Yūḥannā Gregory. (١٣٧٠). Mukhtaṣar Tārīkh al-Duwal. Trans. ʿAbd al-Muḥammad Āyatī. Tehran, ʿIlmī wa Farhangī.
Ibn Qutaybah, ʿAbd Allāh ibn Muslim. (١٩٦٠). Al-Maʿārif. Cairo, Dār al-Maʿārif.
Ibn Miskawayh, Abū ʿAlī. (١٣٧٦). Tajārib al-Umam. Trans. ʿAlī Naqī Munzawī. Tehran, Ṭūs.
Ibn al-Nadīm, Muḥammad ibn Isḥāq. (١٩٧٠). Al-Fihrist. Beirut, Dār al-Mashriq.
Iṣṭakhrī, Ibrāhīm ibn Muḥammad. (٢٠٠٤). Masālik wa Mamālik. Ed. Muḥammad Jābir Badr al-ʿĀl. Cairo, Al-Hayʾah al-ʿĀmmah li-Qūṣūr al-Thaqāfah.

Spuler, Bertold. (۱۳۷۸). Tārīkh-i Īrān dar Qurūn-i Nukhustīn-i Islāmī. Trans. Javād Falāṭūrī. Tehran, ʿIlmī wa Farhangī.

Ashʿarī, Abū al-Ḥasan. (۱۹۶۹). Maqālāt al-Islāmiyyīn wa Ikhtilāf al-Muṣallīn. Cairo, Maktabat al-Nahḍah al-Miṣriyyah.

Baghdādī, Abū Manṣūr ʿAbd al-Qāhir ibn Ṭāhir. (۱٤۰۹ AH). Al-Farq bayn al-Firaq. Ed. Muḥammad ʿUthmān al-Khusht. Cairo, Maktabat Ibn Sīnā.

Bahranipour, Ali; Ghayem, Bahador; and Sajjad Papi. (۱٤۰٤). "An Investigation into the Factors of Religious Diversity in Khuzestan during the ٤th Century AH." Quarterly Journal of the History of Islamic Culture and Civilization. Vol. ۱٦. No. ٥٨. pp. ۱۲۱–۱٤۲. https://doi.org/۱۰,۲۲۰۳٤/۱٦,٥٨,۱۲

Balādhurī, Aḥmad ibn Yaḥyā. (۱۳٦٤). Fatūḥ al-Buldān. Trans. Āzartāsh Āzarnūsh. Tehran, Surūsh.

Banākatī, Muḥammad ibn Dāwūd. (۱۳٤۸). Tārīkh-i Banākatī. Ed. Jaʿfar Shiʿār. Tehran, Anjuman-i Āthār-i Millī.

Pūr-Muḥammadī Amalshī, Naṣr Allāh and Hādī Khwājavī. (Autumn–Winter ۱٤۰۲). "Vākāvī-yi Jāmiʿahshinākhtī-yi Junbishhā-yi Ḥasanī dar ʿAṣr-i ʿAbbāsī". Faṣlnāmah-i Jāmiʿahshināsī-yi Tārīkhī. Vol. ۱٤, No. ۲, pp. ۱٥۹–۱۹۲. https://dor.org/۲۰,۱۰۰۱,۱,۲۳۲۲۱۹٤۱,۱٤۰۱,۱٤,۲,٦,٤

Tustarī, Sahl ibn ʿAbd Allāh. (۱٤۱٤ AH). Tafsīr al-Tustarī. Ed. ʿUyūn al-Sūd and Muḥammad Bāsil. Beirut, Dār al-Kutub al-ʿIlmiyyah.

Jaʿfarī, Sayyid Ḥusayn. (۱۳٥٥). Tashayyuʿ dar Masīr-i Tārīkh. Trans. Muḥammad Taqī Āyat Allāhī. Tehran, Daftar-i Nashr-i Farhang-i Islāmī.

Ḥudūd al-ʿĀlam min al-Mashriq ilā al-Maghrib. (۱۳٦۲). Ed. Manūchihr Sutūdah. Tehran, Ṭahūrī.

Khurramī, Muṣṭafā. (۱٤۰۰). Taʿāmul-i Madhhab wa Sīyāsat dar Dawlat-i ʿAbbāsī. Qom, Būstān-i Kitāb.

Dhahabī, Shams al-Dīn. (۱٤۱۳ AH). Tārīkh al-Islām wa Wafayāt al-Mashāhīr wa al-Aʿlām. Ed. ʿUmar ʿAbd al-Salām Tadmurī. Beirut, Dār al-Kitāb al-ʿArabī.

Rāwandī, Muḥammad ibn ʿAlī. (۱۳٦٤). Rāḥat al-Ṣudūr wa Āyat al-Surūr. Ed. Muḥammad Iqbāl and Mujtabā Mīnuvī. Tehran, Amīr Kabīr.

Raḍavī, Abū al-Faḍl and Gulʿafshān ʿAzīz. (۱۳۹٤). "Taʾammulī bar Zamīnahhā-yi Vurūd-i Tashayyuʿ bih Khūzistān dar Qurūn-i Nukhustīn-i Islāmī". Pazhūhishnāmah-i Tārīkhhā-yi Maḥallī-yi Īrān. Vol. ٤, No. ۱, pp. ۱۳۲–۱٤۱.

Sulamī, Abū ʿAbd al-Raḥmān. (۱٤۰٦ AH). Ṭabaqāt al-Ṣūfiyyah. Ed. Nūr al-Dīn Sharībah. Aleppo, Dār al-Kitāb al-Nafīs.

Shahrastānī, Muḥammad ibn ʿAbd al-Karīm. (۱۳۸۷). Al-Milal wa al-Niḥal. Trans. Muṣṭafā Khāliqdād. Ed. and Rev. Sayyid Muḥammad Riḍā Jalālī Nāʾinī. Tehran, Iqbāl.

Ṭūsī, Muḥammad ibn al-Ḥasan. (۱٤۱۷ AH). Al-Fihrist. Qom, Muʾassisat Nashr al-Fiqāhah.

Ṭabarī, Muḥammad ibn Jarīr. (۱٤۱۳ AH). Tārīkh al-Rusul wa al-Mulūk. Beirut, Dār al-Turāth.

ʿAṭṭār Nīshābūrī, Farīd al-Dīn. (۱۳۸۳). Tadhkirat al-Awliyāʾ. Ed. Muḥammad Istiʿlāmī. Tehran, Zuwwār.

Qushayrī, Abū al-Qāsim ʿAbd al-Karīm. (۱۳۸۰). Al-Risālah al-Qushayriyyah. Trans. Abū ʿAlī Ḥasan ibn Aḥmad ʿUthmānī. Tehran, ʿIlmī wa Farhangī.

Qushayrī, Abū al-Qāsim ʿAbd al-Karīm. (۲۰۰۷). Al-Risālah al-Qushayriyyah. Beirut, Dār al-Kutub al-ʿIlmiyyah.

Le Strange, Guy. (۱۳۸۳). Jughrāfiyā-yi Tārīkhī-yi Sarzamīnhā-yi Khilāfat-i Sharqī. Trans. Maḥmūd ʿIrfān. Tehran, ʿIlmī wa Farhangī.

Modarressi Tabataba'i, Sayyid Ḥusayn. (۱۳۷۲). Maktab dar Farāyand-i Takāmul. Trans. Hāshim Īzadpanāh. Tehran, Nashr-i Kavīr.

Masʿūdī, ʿAlī ibn al-Ḥusayn. (۱۹٦٥). Murūj al-Dhahab wa Maʿādin al-Jawhar. Beirut, Dār al-Andalus.

Muqaddasī, Muḥammad ibn Aḥmad. (۱۹۰٦). Aḥsan al-Taqāsīm fī Maʿrifat al-Aqālīm. Leiden, Brill.

Mawdūd, Līdā; Pāpī, Sajjād; Lārī Munfarid, Farshīd. (۱٤۰۰). "Barrisī-yi ʿAwāmil-i Rushd wa Gustarish-i Maktab-i Kalāmī-yi Muʿtazilah dar Khūzistān (Sadehhā-yi ۲ tā ٤ Hijrī)". Pazhūhishnāmah-i Tārīkhhā-yi Maḥallī-yi Īrān. Vol. ۱۰, No. ۱۹, pp. ۱۱–۲٦.
https://doi.org/۱۰,۳۰٤۷۳/lhst.۲۰۲۲,۸٥۲٦

Mawdūd, Līdā; Baḥrānīpūr, ʿAlī; Pāpī, Sajjād. (۱٤۰۰). "Barrisī-yi Taʾsīs wa Zavāl-i Ḥukūmat-i Maḥallī-yi Āl-i Shumlah (٥٥۰–٥۹۱ AH) dar Khūzistān-i ʿAṣr-i Saljūqī". Faṣlnāmah-i Tārīkh-i Islām wa Īrān. Vol. ۳۱, No. ۱۳۹, pp. ۱٤٥–۱۷۱. https://doi.org/۱۰,۲۲۰٥۱/hii.۲۰۲۱,۳۳٥۸۸,۲۳٤٦

Nakhjavānī, Hindūshāh. (۱۳٥۷). Tajārib al-Salaf. Ed. ʿAbbās Iqbāl Āshtiyānī. Tehran, Ṭahūrī.

Nawbakhtī, Ḥasan ibn Mūsā. (۱۹۳۱). Firaq al-Shīʿah. Najaf, Al-Maṭbaʿah al-Ḥaydariyyah.

Najāshī, Aḥmad ibn ʿAlī. (۱٤۱٦ AH). Rijāl al-Najāshī. Qom, Muʾassisat al-Nashr al-Islāmī.

Halm, Heinz. (۱۳۸٥). Tashayyuʿ. Trans. Muḥammad Taqī Akbarī. Qom, Adyān.

Hujvīrī, ʿAlī ibn ʿUthmān. (۱۳۸۳). Kashf al-Maḥjūb. Trans. Maḥmūd ʿĀbidī. Tehran, Surūsh.

Yāqūt Ḥamawī, Shihāb al-Dīn. (۱۹۹٥). Muʿjam al-Buldān. Beirut, Dār Ṣādir.

Yaʿqūbī, Aḥmad ibn Abī Yaʿqūb. (۱۳۷۱). Tārīkh al-Yaʿqūbī. Trans. Muḥammad Ibrāhīm Āyatī. Tehran, ʿIlmī wa Farhangī.